

Debata o pomirenju i pravdi
iz ugla akademske i umetničke zajednice

u organizaciji Fonda za humanitarno pravo

13. 12. 2012.

10.00 – 14.00 h

Medija centar, Beograd

1. Andrej Nosov, *Hartefakt fond*, Beograd
2. Branko Cvejić, glumac, Beograd
3. Daša Duhaček, profesorka, *Fakultet političkih nauka*, Beograd
4. Dragan Pjevač, advokat, Beograd
5. Dino Mustafić, reditelj, direktor *Mess festivala*, Sarajevo
6. Florence Hartmann, novinarka i pisac, Pariz
7. Ivan Jovanović, pravnik, *OEBS*, Beograd
8. Jelena Plamenac, analitičarka, *Međunarodni krivični sud*, Hag
9. Marijana Toma, *Fond za humanitarno pravo*, Beograd
10. Mia David, direktorka, *Kulturni centar Beograda*
11. Milan Podunavac, profesor, *Fakultet političkih nauka*, Beograd
12. Nataša Govedarica, dramaturškinja, *Hartefakt fond*, Beograd
13. Nataša Kandić, koordinatorica procesa REKOM, Beograd
14. Nikola Knežević, profesor, *Protestantski teološki fakultet*, Novi Sad
15. Nj. E. gospodin Jean-Daniel Ruch, ambasador Švajcarske, Beograd
16. Nj. E. gospodin Vincent Degert, ambasador, *Delegacija Evropske komisije*, Beograd
17. Stevan Bodroža, reditelj, Beograd
18. Tanja Šljivar, dramski pisac, Beograd
19. Tatjana Papić, profesorka, *Pravni fakultet Univerziteta Union*, Beograd
20. Vesna Pešić, sociološkinja, Beograd
21. Vesna Rakić Vodinelić, profesorka, *Pravni fakultet Univerziteta Union*, Beograd
22. Vladimir Milutinović, pisac i filozof, Beograd
23. Vladimir Pavićević, docent, *Fakultet političkih nauka*, Beograd
24. Zoran Pajić, profesor, *King's College London*, London

Nataša Kandić: Sada ćemo početi, s obzirom na to da je prošlo i akademskih petnaest minuta. Vaši domaćini smo ja, Nataša Kandić, i Dino Mustafić ispred

Koalicije za REKOM koja pokušava u ovom mesecu na više načina u regionu nekadašnje Jugoslavije da ponovo postavi pitanje pomirenja i glavnih promotera procesa ideje pomirenja u regionu. Prošle nedelje smo imali debatu sa umetnicima i članovima epistemološke zajednice u Sarajevu. Tema pomirenje izaziva razmišljanje. Ljudi misle, i mi isto tako primećujemo, da ne postoji veliko interesovanje, ali je dobro interesovanje umetnika u Sarajevu, jer je potpuno različito u smislu intenzivnog odnosa umetnika iz Sarajeva u odnosu na umetnike i umetničku zajednicu u drugim državama nekadašnje Jugoslavije. Ko su, zapravo, promoteri procesa pomirenja, ko su prirodni zagovarači te ideje je tema koja je aktuelna na raznim univerzitetima, posebno se na Kolumbiji mnogo razgovara o tome. I uvek se dođe do zaključka da, pored organizacija za ljudska prava, u određenim situacijama i u određeno vreme posle ratova najveću i najznačajniju ulogu mogu da imaju umetnici, pisci i članovi različitih akademskih zajednica. Upravo zbog toga, mi iz Koalicije za REKOM smatramo da je naš pristup veoma značajan kada se razgovara o različitim instrumentima i pristupima procesu pomirenja, da ga je važno imati u vidu i da treba imati u vidu šta je preduslov svakoga pomirenja, o tome ću ja kasnije govoriti. A sada neko ko će voditi računa o proceduri: ja ću dati reč Dini Mustafiću, da prvo on kaže o pomirenju iz ugla umetničke zajednice koja za sada najbolje reaguje. Posebno je zanimljivo što smo u Sarajevu čuli stvarno dobro tumačenje tog umetničkog odnosa, ali iz ugla drugoga, što do sada nije baš bila česta tema ili često sećanje na različite mogućnosti upravo umetničkog odnosa i izražavanja. Pored mene je profesor doktor Zoran Pajić koji je takođe u regionu prisutan i u vezi sa suočavanjem sa prošlošću. I on je učestvovao u debati u Sarajevu. U debati u Sarajevu nije učestvovao švajcarski ambasador Jean Daniel Ruch, ali je dugo bio na ovim prostorima i dugo je u vezi sa nedelima i teškim nasleđem prošlosti. Dugo je prisutan u institucijama koje su pokušavale da utvrđivanjem sudskih činjenica doprinesu da suočavanje sa nasleđem naše neposredne prošlosti bude potpunije i da te sudske činjenice obezbede razumevanje i prihvatanje onoga što je počinjeno u prošlosti. Evo Dine Mustafića na početku.

Dino Mustafić: Želim sve da vas pozdravim. Ja sam izgleda uvijek zadužen za to da na ovakvim debatama uvodim optimističnije note nakon uvodnih riječi Nataše Kandić. Tačno je, u Sarajevu smo imali debatu na ovu istu temu. i dok smo mi na

njoj, čini mi se, još uvijek stidljivo u javni prostor ubacivali riječ pomirenje, nevladine desničarske ekstremne organizacije u Foči organizirale su podršku optuženicima za ratne zločine Ratku Mladiću i Radovanu Karadžiću. U isto vrijeme kada smo mi u Sarajevu počeli da govorimo o pomirenju, potrebi suočavanja sa prošlošću, o onome što smo nazvali svojevrsnom forenzičnom istinom, činjeničnom istinom kao preduvjetom onoga što je proces REKOM počeo i dobrim dijelom smo, kao što znate, u fazi koja je vrlo delikatna za nas koji smo se prihvatili obaveze i odgovornosti da budemo i javni zagovarači, promotori ideje REKOM-a u pokušaju da iz civilnog društva to prebacimo na državne institucije. Ono što potresa moju zemlju, a čini mi se i region, to su skoro pa svakodnevne reakcije na bilo koju presudu Haškoga tribunala, poput skupa u Foči. Vidimo da nas i te kako muči prošlost i da i dalje u našem regionu dominiraju etnocentrične slike istorije, da istorijski argumenti imaju izuzetan značaj u političkim konfliktima. Vidljivo je da pisanje istorije na ovim područjima uvijek karakterizira organizovana nevinost. Niko nije bio počinitelj i svi su žrtve onih drugih. Ukratko, to bi bio rezime. Historija se i dalje koristi isključivo za promoviranje i jačanje nacionalnog identiteta. Mene ne čudi da su umjetnici koji su uz Inicijativu za REKOM shvatili da nemamo drugu alternativu kada je u pitanju budućnost naših prostora. Jedan sjajan američki teoretičar i sociolog, Ali Foster, rekao je da se prošlost vraća iz budućnosti. I mislim da je upravo odgovornost ka sjećanju, ili kulturi sjećanja, izuzetno važna za dimenziju budućnosti na ovom prostoru. Zašto? Zato što je suočavanje sa prošlošću ujedno i jedini naš način da moralno preispitamo ulogu i odgovornost pojedinaca i kolektiviteta, ali i državnih institucija u nasilju i teroru koji je bio početkom devedesetih. Tim prije što i dalje vladajuće politike i politički establišment manipulira činjenicama, slave se zločinci kao heroji i njeguje se zaborav. Skoro pa je prisutna institucionalizirana kultura poricanja i laži, za Bosnu i Hercegovinu to mogu da kažem. Jasno je zbog čega je tako. Zato što oni na taj način produžavaju svoju moć i drže političku poziciju. Koja je tu uloga nas umjetnika, umjetničke zajednice u procesu pomirenja? Ja ću se referirati na mnoga vrijedna filmska, pozorišna, muzička i slikarska djela koja su nastala proteklih godina i koja su imala, prije svega, inspiraciju u prošlosti, ali kao osvajanje prostora slobode od prošlosti kao tjeskobe, zla i krvi. Takva djela su dodirivala istoriju i sjećanje na jedan odgovoran i human način kroz prizmu mikro svjetova pojedinaca i žrtava. Preskakali su sve podignute barijere, nacionalne zidove mržnje, budili samilost i vodili nas ka preispitivanju savjesti i pokajanju.

Umjetnici su dužni da vode borbu protiv ravnodušnosti, baš kao što to čini ideja REKOM-a. Ta ravnodušnost prema zlu je nešto što mene i dan danas onespokojava i ponekad me čini vrlo depresivnim, a ona nije prisutna samo prema onima drugima, ona je sveprisutna prema žrtvama. Ilustracije radi reći ću vam nešto. Vi vjerovatno znate da, skoro na nivou urbanoga rituala, svakoga jedanaestoga u mjesecu udruženje žrtava Majke Srebrenice izlazi na ulicu i protestira. Jedan od tih jedanaestih bio je na ulicama Sarajeva u toku ljeta, često je tada saobraćaj blokiran, nemogućnost da se prođe nekim glavnim saobraćajnicama je evidentna, skoro prostačka nervoza vozača i građana Sarajeva, potpuno odsustvo osjećaja spram onoga zbog čega su te žene izašle na ulicu. Ravnodušnost prema zlu je sa arhetipskog stanovišta neprijatelj dobra. Zato što je ravnodušnost neprijatelj svega što uzdiže ljudsku čast. Ravnodušnost prema nečijoj tjeskobi ili problemu je svojevrsni nastavak zločina, jer povećava tu tjeskobu. Teško je doživjeti nesreću, zaboraviti je još teže, ali naša zadaća je da u javnom prostoru pokušamo otvoriti dijalogsa temama koje su bolne, frustrirajuće i nimalo jednostavne. U umjetničkom svijetu to se izražava jezikom emocija i senzibiliteta i tu, za razliku od naučnog diskursa koji se temelji na neoborivim argumentima i dokazima, umjetnici imaju vodeću protagonističku ulogu u procesu povratka povjerenja, a samim tim i pomirenja, kao što je rekao u Sarajevu Zoran Pajić. Jasno je da ne možemo zaboraviti šta se dogodilo, ali je takođe jasno da moramo i oprostiti. Da bi se to desilo, svaka riječ mora biti zapisana, svaka suza izvagana i svaka žrtva izmjerena i upisana. Jedini način da to učinimo je da negujemo kulturu saosjećanja i empatije, kako buduće generacije ne bi nikada ponovile okrutnosti prema onima koji su drugačije nacionalnosti ili vjerske pripadnosti. Naša epoha, ove dvije decenije, govorim iz bosansko–hercegovačke perspektive, obilježena je ravnodušnošću prema bezbrojnim žrtvama, nepravdama, ali i prema našoj vlastitoj sudbini kao krajnjoj neodgovornosti u tome kako uopće razmišljamo i promišljamo budućnost. To ne znači ni jednog trenutka da mi u kulturi sjećanja polazimo od toga da stvari moraju ili da bi trebalo da se zaboravljaju, da se stavljaju pod tepih. Ko ima takav odnos prema prošlosti sasvim sigurno će i sam biti zaboravljen. Pamćenje i osjećaj zajedništva svih ljudi, i onih koji u ovom času nisu vidljivi, otkriva njihovu prisutnost i budi odsutne, kao što je zapisao Lorenzo Mondo. Mi polazimo od toga da umjetnici moraju da se stave, što je i najvažnije, u poziciju onoga drugoga i drugačijeg prema kome imamo, rekao bih, kontinuirano neprijateljstvo na ovim prostorima. Postoje mnogi otpori kada pomenete pojmove pomirenje i istina.

Mnogi će vas napasti i reći da su to već prazne floskule i otrcane fraze. S obzirom na to da dolazim iz svijeta koji se bavi literaturom, kod mene te riječi još uvijek imaju vrlo važan, svetački karakter. Ja tačno znam šta mislim kad kažem pravda, jer mi je jasno da je to i kosmička kategorija, a ne samo pravna, ali pitanje je kako vratiti pravdu onima koji su u proteklom periodu preživjeli strahote. Otpori se javljaju kada ne želite da razlikujete žrtve. Kao da bi neke žrtve imale veće pravo od drugih da ne umru, da ne budu ubijene ili zaboravljene. Ako bilo tko iz pijeteta ili sjećanja želi isključiti jednu ili drugu masu žrtava, naravno da nije u pravu. Međutim, izjednačiti žrtve ne znači izjednačavati razloge koji su izazvali njihovu smrt i to je vrlo važno da govorimo. Fond za humanitarno pravo u nekim publikacijama, kao što je Kosovska knjiga pamćenja, upravo kroz narativ opisuje razloge smrti. Ono što je za nas važno i zbog čega mi želimo da u ovim debatama iniciramo razgovor je odgovoran i savjesan čin suočavanja sa prošlošću, bez kojeg, uvjereni smo, nije moguća budućnost na ovim prostorima. Često se na ovim prostorima unutar evropskih integracija spominju mnogi drugi parametri: ekonomski, socijalni... Potpuno se zaboravlja ono što se dogodilo u protekle dvije decenije. Ako želimo da budemo dio jednog evropskog civilizacijskog kruga onda će nam, sasvim sigurno, u toj standardizaciji biti neophodno i jako važno poštivanje ljudskih prava, a jedna od prvih i osnovnih stepenica ka standardizaciji ljudskih prava jeste da sačuvamo žrtve, da im damo dignitet, da im čuvamo njihov integritet i da se u memoralizaciji tog sjećanja rukovodimo onim svijetlim trenucima iz istorije svih ovih naroda, koji će uvijek iskazivati jedan neosporan pijetet prema žrtvama. Mada ja lično mislim da nemamo mnogo datuma sa kojima se možemo ponositi.. Ovo je mala uvodna riječ. Mi smo zamislili da danas vodimo svojevrsni dijalog, da iskažete svoje mišljenje. Zanimaju nas vaši stavovi. Ovo je sasvim sigurno samo jedna od seansi koje ćemo organizovati kontinuirano u budućnosti. Postoje mnogi skeptici koji kažu da se jedni te isti ljudi viđaju na ovakvim konferencijama, šta se mi imamo miriti između sebe, mi se nismo ni svađali. U Sarajevu je bio brojniji skup, pa sam skoro svakog učesnika znao po imenu i prezimenu. Postavlja se nekoliko pitanja. Vi ste dobili kontraverze za ovu debatu, teme koje je Nataša artikulirala, ali mislim da još uvijek imamo jednu svojevrsnu unutrašnju emigraciju viđenijih ljudi iz javnog života, intelektualaca, umjetnika – nazovite to kako god hoćete – umjetnička zajednica ili akademska zajednica, u kojoj ta manjina još uvijek nema niti svoje medije, niti svoj medijski prostor i vrlo rijetko se čuju skoro disonantni tonovi u kojima čujem riječi koje

otvaraju ovu dimenziju pomirenja. Ja sam sam bio nekoliko puta izvrgnut najstrašnijim napadima zbog rečenica koje sam izgovorio u Beogradu, Zagrebu, pa čak i u Sarajevu, kada sam govorio na ovu temu. Diskvalifikacije su tada na najličnoj razini 'ti nisi nikoga svoga izgubio, pa imaš pravo da to tako govoriš', ali ja mislim da smo dužni i dalje govoriti, s obzirom na to da u naslijeđe mlađim pokoljenjima ne ostavljamo ništa čime bi se mogli podičiti. Mislim da je važno da moja generacija, generacija srednje dobi i generacija treće životne dobi, da ne bi otišla definitivno na smetlište historije, ostavi jednu svjetliju i normalniju budućnost ovog regiona pokoljenjima koje iza nas dolaze. Nisam mnogo provokativan u ovim debatama, mnogo sam provokativniji u predstavama i filmovima, ali, nažalost, rano je da sada govorimo o pozorištu i filmu.

Nataša Kandić: Ja sam veoma zadovoljna što u ideji koju zastupam učestvuje i Dino Mustafić i što smo uvek u različitim situacijama, ali uspevamo da napravimo neki pomak. Čini mi se da postoji prostor da se izađe iz ravnodušnosti o kojoj je Dino govorio. Dobili smo potpuno drugačije pozorište nego ranije, mislim da možemo da očekujemo i da naše debate dobiju novi ton i da se razgovara o različitim putevima koji mogu da dovedu do normalizacije odnosa, kako voli da kaže profesor Zoran Pajić, i do spoznaje i uvažavanja boli i patnje drugih, i o nekoj moralnoj obavezi da svako od nas treba da doprinese, koliko može, tom preko potrebnom stvaranju garancije za neponavljanje zločina. Upravo sad bih zamolila profesora Zorana Pajića da iz drugog ugla, često pominjanog njegovog stava o potrebi normalizacije odnosa, kaže nešto i o tom kontekstu u kojem dolazi do normalizacije odnosa, a to je tranziciona pravda.

Zoran Pajić: Kao što ste čuli, ja sam Zoran, nekadašnji profesor međunarodnog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Međutim, ja već dvadeset godina živim i radim u Velikoj Britaniji, najveći dio tog vremena na Londonskom univerzitetu, gdje sam nedavno i penziju ostvario, tako da ove najave nisu baš sasvim tačne. Kad sam u Beogradu nosim šešir predsjednika Upravnog odbora Fonda za humanitarno pravo, jer mi imamo jedan mali međunarodni Upravni odbor i po toj osnovi i znam dosta kolega koji su prisutni ovdje, a znamo se, naravno, i kroz naše

univerzitetske karijere. Ja sam zahvalan Dini Mustafiću na nadahnutim riječima, on uvijek tako govori, nikad se nisam umorio slušajući ga, međutim, a to meni daje zeleno svjetlo da kažem nešto manje uzbudljivih riječi nego što je on rekao. Ja ću pravnički suhoparno da izlažem, ali namjera mog izlaganja, koje ste vi i dobili, ali ću ga ipak pročitati, jeste da ukaže sasvim precizno na problem tranzicione pravde. Šta je to tranziciona pravda? Mi svi koristimo taj termin dosta olako, ali mislim da javnost uopšte ne zna šta se krije iza tog termina. Ja bih htio da ukažem, u ovom svom vrlo kratkom izlaganju, na provaliju koja se otvorila između sudskih presuda na jednoj strani i očekivanja žrtava i eventualne satisfakcije na drugoj strani. To kažem zbog toga što jedino zadovoljenje i satisfakcija koje žrtve očekuju od pravde, bilo da se radi o međunarodnoj pravdi ili pravdi koju dodjeljuju nacionalni ili hibridni sudovi, mogu da otvore put ka povjerenju i pomirenju. Svi drugi pokušaji mislim da ne bi mogli uspjeti, odnosno ne bi mogli dati rezultate. No ono sa čim želim da krenem, to je nešto što je, vjerujem, svima poznato, ali vjerovatno niste o tome puno razmišljali. Danas, kao i prije nekoliko vijekova, mi smo suočeni sa pojavom da je sasvim 'normalno' (pod navodnicima) u istom licu identifikovati i heroja i ratnog zločinca, zavisno od tumačenja strana u sukobu. Jugoslovenski ratovi s kraja prošlog vijeka generirali su mnoge slučajeve u kojima su iste individue glorifikovane kao heroji i demonizirane kao ratni zločinci. Koliko god za javnost, a pogotovo za nas pravnike, ovaj fenomen bio apsurdan, on uporno živi među nama kao dio postratne realnosti i predstavlja, po mom mišljenju, jednu od najozbiljnijih prepreka u procesu suočavanja sa prošlošću i eventualnog pomirenja. Primjena međunarodnog humanitarnog prava još uvijek, naravno, igra značajnu ulogu, ali je od samog početka predstavljala pokušaj da se prevaziđe ovaj apsurd koji sam pomenuo i da se precizno definišu kršenja normi i običaja ratovanja, bez obzira na to u kojoj mjeri komandant ili izvršioци ratnih zločina iskazuju hrabrost ili 'patriotizam' (opet pod navodnicima) u činjenju zločina prema civilnom stanovništvu prije svega. Za sve one nevjerne Tome koji stalno diskutuju o tome da li je moguće počinuti ratni zločin u odbrambenom ratu, što se često u ovom regionu govori, ja bih naglasio da zločin prema civilnom stanovništvu jeste zločin sa velikim z, i tu nema olakšavajućih okolnosti, i tu nema bilo kakvog opravdanja za učinjeno. Na ovoj ideji međunarodnog humanitarnog prava uspostavljen je sistem međunarodnog pravosuđa, dakle institucija koje treba da garantuju nepristrasnost u optuživanju i suđenju za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti. S obzirom da je u mojoj drugoj domovini, Velikoj Britaniji, latinski jezik gotovo zabranjen među

pravnicima, onda moram da kažem da mi to lijepo na našem latinskom kažemo *delict contra jure gentium*. Ovo je zbog kolega koji su ovdje. Očekivalo se da će se funkcionisanjem ovog sistema, kao i putem nacionalnih i hibridnih sudova za ratne zločine nad nepreglednim žrtvama u ratovima na tlu bivše Jugoslavije, naći određena mjera satisfakcije za njihove gubitke i patnje. Međutim, sudeći po izvještajima vodećih nevladinih organizacija, te konsultacijama sa organizacijama žrtava, nivo zadovoljštine takozvanom sudskom pravdom je znatno ispod njihovog očekivanja. Mnoge organizacije izražavaju razočaranje ishodom suđenja i ističu da su potrebe žrtava u postupku u dobroj mjeri iznevjerene. Mogao bih to ilustrovati nizom primjera, ali pomenuću samo jedan za koji vjerujem da je svima blizak. Na ovom stepenu razvoja, krivično pravosuđe je dostiglo gotovo svoj vrhunac u zaštiti ljudskih prava optuženih i okrivljenih. I naravno, mi ne možemo očekivati od žrtava da poznaju principe krivičnog prava, da razumiju prezumpciju nevinosti. Ljudi koji su trpjeli ogromne gubitke za vrijeme rata u Haškom tribunalu i ostalim nacionalnim sudovima gledaju institucije koje više štite prava okrivljenih nego prava i očekivanja žrtava, a da ne govorimo o tome da su gotovo sve vlade u regionu, uključujući vlade oba entiteta u Bosni i Hercegovini, stvorile institucionalne mehanizme za pomoć porodicama optuženih i okrivljenih, dakle onih koji se nalaze u pritvoru, stvoreni su određeni mehanizmi finansiranja itd. A na drugoj strani, ogroman broj žrtava još uvijek živi u izbjegličkim kampovima, privremenom smještaju itd. To je stvorilo veoma duboki jaz i mislim da doprinosi situaciji u kojoj su potrebe žrtava u postupku zaista iznevjerene. E sad pitanje može zvučati retorički – šta su potrebe žrtava, šta mi pod tim podrazumjevamo u ovom procesu tranzicije pravde? Te potrebe se, po mom mišljenju, a ima i u literaturi dosta o tome, često svode na precizna saznanja o sudbini ubijenih ili nestalih, zatim saznanja o zadnjim trenucima njihovog života, motivima počinioaca zločina, naredbodavcima i neposrednim ubicama i mučiteljima. Jednom riječju, preživjelima trebaju nesumnjiva saznanja o činjenicama, kako bi prestali tragati za prošlošću, doživjeli smiraj i okrenuli se budućnosti. Tragao sam za dobrom riječju u našem jeziku ili jezicima za closure na engleskom jeziku, došao sam do reči smiraj. Dozvolite mi jednu ilustraciju. Postoji klip na You tube-u koji možete pogledati sa suđenja optuženom čiji je nadimak Jenki. Ja mislim da je to Stamatović?

Nataša Kandić: Ne, Dragan Nikolić.

Zoran Pajić: Dragan Nikolić, no dobro. Postoji jedan vrlo kratak klip, kamera se fokusira u krupnom planu na jednu ženu, gospođu Hodžić, koja je izgubila dva sina u ratu. I sad ona moli preko predsjednika sudskog vijeća da joj optuženi kaže šta je bilo s njenim sinovima, kako su ubijeni. Sudija zamoli optuženoga i optuženi krene s pričom koja izgleda stvarno i vrlo autentično. On kaže: „Jeste, ja znam tačno i datum i vrijeme. Oni su odvedeni na to brdo sa jednom grupom i tamo su likvidirani”. Mi ne vidimo na ekranu optuženoga, mi vidimo lice ove majke. I kako se njegova priča odvija, na licu te majke vidimo da ona doživljava katarzu. Ona saznaje istinu za kojom traga već deset ili petnaest godina. I prosto, pred njom kao da se slama ono prvo očekivanje da se to možda i nije desilo, a s druge strane pojavljuje se saznanje o tome šta se i kako se stvarno desilo. To je relevantna ilustracija, ako stignete možete je naći na You tube-u, lako se nađe. Proces tranzicione pravde i zadovoljenje žrtava je sada u rukama vansudskih institucija, odnosno postpravnih mehanizama, ja to nazivam tranzicijskom pravdom. Pred nas tranzicijska pravda stavlja niz provokativnih pitanja i dilema o kojima treba razgovarati. Dino je lijepo naveo koliko je širok dijapazon dijaloga koji treba da traže puteve ka normalizaciji odnosa naroda ovih regiona, ka spoznaji i uvažavanju bola i patnje drugih. To je ključni elemenat postsudske pravde. Sudovi za to nisu osposobljeni niti je to njihov zadatak. Svi smo mi na neki način imali kontakt sa međunarodnim sudijama međunarodnih sudova za ratne zločine, pa i nacionalnih, bilo preko seminara, bilo u ličnim kontaktima. Na pitanje šta je zadatak sudova od sudija sam dobijao odgovore koji se u stvari uvijek svode na isto 'Ja kao sudija imam obavezu da saslušam dokaze, da odredim nivo odgovornosti, da dosudim krivicu i to je to'. Sudije nisu zainteresovane i ne mogu voditi računa o tome kako će se ta presuda rezonovati tamo gdje su zločini počinjeni. Ovakav pristup bi trebalo da osposobi i ohrabri. Ovo je ključna poenta izlaganja: treba da ohrabri nove generacije da prekinu lanac intergeneracijske transmisije nasilja, mržnje, bijesa, osvete i osjećaja krivice. Ima jedna sjajna storija iz rata koja je snimljena na Trebeviću iznad Sarajeva, gdje ekipa BBC 2 dolazi da snima vojnike koji leže pored onih teških protivavionskih mitraljeza i pucaju na grad Sarajevo. Reporter BBC-ja pita jednog momka koji ima možda 20, 21 godinu, pita ga: „Pa dobro, zašto pucaš dole na grad?” Kaže on: „Ja ubijam Turke”. Dakle, njegova svijest je

još u polovini 19. vijeka. On je ostao tamo i s takvim ubjeđenjem to kaže da nema komentara. To je jako dobar klip, pretpostavljam da se negdje može naći. Istraživanja vršena poslije Drugog svjetskog rata uglavnom sugerišu da su utvrđivanje činjenica o zločinu i doživljaj satisfakcije i osjećaja pravde kritični uslovi za ublažavanje bola žrtava pojedinačno, kao i njihovih porodica, društava i naroda, što može predstavljati temelje pomirenja. Uvijek se bojažljivo osvrćem na termin pomirenje. To je daleko i mnogo toga treba da prethodi procesu pomirenja. Namjera ovog okruglog stola je da inicira širu raspravu na svim društvenim nivoima u regionu nekadašnje SFRJ o suočavanju sa činjenicama iz bliske prošlosti, ali sa pogledom na normalizaciju života i odnosima među narodima u sadašnjosti i budućnosti. U ovaj dijalog mislim da treba uključiti apsolutno sve aspekte koegzistencije i pomirenja kao institucionalne oblike ovih procesa. Jedan od tih, sigurno najprominentniji oblik ovih procesa, jeste podrška koju je plebiscitarno dobila ideja o formiranju REKOM-a. Mislim da ovakav način izjašnjavanja javnosti o REKOM-u stavlja pred državne organe svih zemalja u regionu i njihove najviše predstavnike obavezu da se javno izjasne. Ja sam svjestan da u regionu još uvijek ne postoji takva politička kultura gdje bi vlast morala da reaguje na inicijative nevladinog sektora, ali vremenom pretpostavljam da će doći do određenog nivoa svijesti u tom pogledu. U etabliranim demokratijama postoji obaveza vlade da konsultuje nevladin sektor i da reaguje na njegova mišljenja. Jednostavno, u tome treba biti uporan i stalno insistirati. Međutim, mislim da i ostali potencijalni oblici dijaloga, osim REKOMA-a, imaju pravo građanstva u javnosti i da im treba dati podršku u skladu sa uslovima pojedinih društvenih zajednica. To mogu biti interaktivni forumi, komisije za istinu, ankete, javni skupovi... Sve su to oblici traganja za onom, kako sam rekao, postsudskom pravdom, to jest za tranzicijom ka budućnosti. I na kraju, mi smo dugo razgovarali o tome i u Sarajevu, ali ja ipak stojim iza tvrdnje da senzibilitet za ljudske patnje i težnju ka pravdi, koje po definiciji treba da ima naša akademska i umjetnička zajednica, stavlja nas u prvi red inicijatora i zagovarača gore naznačenih ideja u ovoj sredini i bilo gdje na području bivše Jugoslavije. I kao što je Dino rekao, možda je ovo donkihotski posao, ali se sastoji od pomjeranja granica razumijevanja i povjerenja, iako je to sada možda i nedovoljno. Ne mogu reći da sam optimista, ali realno gledajući, stvari moraju ići ka boljem u ovom pogledu.

Nataša Kandić: Hvala, Zorane. Sada imamo priliku da čujemo ambasadora Ruha koji je bio u Beogradu i 2000. godine, i u vreme Otpora, i u vreme stvaranja nove vlasti. Bio je godinama i u Haškom tribunalu, tako da izbliza jako dobro poznaje tu instituciju i njene potencijale upravo kada je reč o pomirenju. Postoje brojne izjave predstavnika Haškog tribunala u kojima se često pominje pomirenje kao cilj osnivanja takve institucije, a postoje i brojni akademici, pripadnici raznih akademskih zajednica, uglavnom pravnici, koji vrlo često kažu da cilj ni jednog suda nije nikakvo pomirenje nego jedan vrlo jasan zadatak, a to je da optuže one koji su prekršili zakone, da se odmeri krivica i donese odgovarajuća kazna. Bilo bi dobro da o tome čujemo iz ugla ambasadora Ruha. Da li je ta krivična pravda put prema pomirenju ili i tu ima propusta i taj instrument nije jedini koji može da dovede do pravde, a onda i do pomirenja? Da li možda ta suđenja stvaraju to neprijateljstvo koje stalno opstaje? Da li možda ipak to nije bio najbolji način, ili se ipak vremenom sve te utvrđene činjenice nekako slažu, dobijaju vremenom svoje mesto i uz neke druge instrumente mi možemo da kažemo da polako ali uporno, iz različitih uglova, možemo da dođemo do nekog minimalnog konsenzusa o tome šta se dogodilo u prošlosti? Molim ambasadora Ruha za njegovo mišljenje.

Jean Daniel Ruch: Puno vam hvala, Nataša. Pitanja na koja treba da odgovorim nisu laka. Prva stvar, cilj Tribunala nikada nije bio da miri ljude, već da doprinese pomirenju među ljudima, to je proklamovani cilj MKTJ. Mislim da nemamo nijedan primer iz prošlosti koji bi mogao da nam pokaže koliko je uspostavljanje pravde doprinelo ili promovisalo pomirenje. Moj kratak odgovor je da je obezbeđivanje pravde za žrtve važno, ali nije dovoljno, kao što je gospodin Pajić rekao, to je samo jedna dimenzija. Vratiću se kasnije na ovo šta treba uraditi kako bi se zadovoljile potrebe žrtava. Druga stvar, možda i najvažnija za budućnost i očuvanje sećanja, jeste da je Tribunal utvrdio brojne činjenice, on ima brojnu dokumentaciju u arhivi koja ne može da se ospori. I to treba da olakša uspostavljanje regionalnog procesa negovanja sećanja. Ovo jeste veoma teško. Moram da kažem da mi imamo vlastito iskustvo u bavljenju prošlošću, možda smo i zbog toga stvorili jedinicu unutar ministarstva spoljnih poslova koja promoviše metode bavljenja prošlošću širom sveta, i zato je veoma važno za nas da se bavimo ovim pitanjima na Balkanu. Razlog zašto smo započeli ovo leži u tomo što smo devedesetih godina bili suočeni sa istraživanjem uloge Švajcarske tokom Drugog

svetskog rata. Priča je bila da smo mi, zahvaljujući našoj vojsci, uspeli da odvratimo Nemačku od invazije na Švajcarsku i zbog spoljnog pritiska, u jednom trenutku, osnovali smo komisiju. Rezultat komisije je da je postojalo mnogo razloga finansijske i ekonomske prirode i da smo zapravo zbog toga uspeli da ostanemo van tog sukoba. Interesantna stvar, za koju mislim da je relevantna za iskustvo ovog regiona, jeste da je ovaj izveštaj primljen sa velikom dozom ljutnje od svih onih koji su učili u školama i koji su uzeli zdravo za gotovo činjenice da je general koji nas je sačuvao heroj. Zaključak koji sam izvukao iz toga je da što više dozvolite zabludama i parcijalnim istinama da se ukorene u vašim narodima, naročito među mladim generacijama, to će biti teže, čak i mnogo godina kasnije, čak i kada učesnika tih događaja više ne bude, iskoreniti te zablude i parcijalne istine i ustanoviti adekvatniju i realniju svest o tome šta se zaista dogodilo. Sada bih govorio o pitanjima koja ste postavili. Meni je očigledno da ovo nije idealno preduzeće (misli na Tribunal) iz dva razloga; prvo, jer u pravdi uvek ima rupa, pravda ne može da bude savršena. Ovo je istina u datoj situaciji, ali ovo je takođe istina širom sveta. Uzmite za primer Siriju, gde je 40.000 ljudi ubijeno, da ne govorim o onima koji se nalaze u zatvorima o kojima ništa ne znamo, tamo nema ni početka rada na uspostavljanju pravde, postoje neki pokušaji da se cela stvar prebaci na Međunarodni krivični sud, ali jaka politička volja da se pozabavi ovim zločinima, i to inače nisu zločini koji su počinjeni u istoj regiji, jednostavno ne postoji. U slučaju bivše Jugoslavije nije da nemamo precizne statistike oko broja žrtava, ali najbolje procene su da je preko 100.000 ubijeno tokom ratova, ne samo u Bosni, već u ratovima u regionu, a tome treba dodati i one ljude koji nisu ubijeni, ali su žrtve ratnih zločina protiv čovečnosti, kao što su izbeglice, raseljene osobe, žrtve torture, seksualnog nasilja. I mislim da ne postoji realna perspektiva da ograničen broj suđenja može da obezbedi zadovoljstvo za tako veliki broj žrtava. Ovo je jedan od nedostataka međunarodne pravde. Ali postoji još jedna stvar, za koju mislim da je profesor Pajić jako dobro ilustrovao, a to je činjenica da sama pravda da vidite da je osoba koja je ubila nečijeg sina ili oca osuđena, svakako nije dovoljna reparacija za žrtvu. Ono što mi pokušavamo da promišljamo širom sveta preko naših politika možda zvuči malo teoretski, ali mislim da ima smisla, nešto što je imenovano kao Juanes principi, po poznatom francuskom advokatu koji se bavio ovim pitanjima. Pravo na pravdu je samo jedan aspekt kada se govori o potrebama žrtava. Drugi aspekt je pravo na istinu, iz razloga koje je precizirao profesor Pajić, da je potrebno za katarzu da znate kako su vaši voljeni stradali i

kako su proveli poslednje trenutke. Treće je pravo na reparacije, to može biti moralna satisfakcija ili nešto više, ali je takođe važno izlečiti psihičke ožiljke koji nastaju nakon tako traumatičnih iskustava. I na kraju, mislim da je ovo nešto što je bitno za buduće generacije, moramo da radimo na garancijama da se ono što se dogodilo nikada više ne ponovi, mislim da je Nataša to spomenula. Mislimo da u ovom regionu pokušaji da se zadovolje potrebe žrtava, kao i podrška dugotrajnom pomirenju, pripadaju multidimenzionalnom pristupu, u kojem tribunalni kao što je MKTJ imaju ulogu, ali nisu jedini. Prvo, domaće sudstvo treba da se bavi slučajevima kojima ne mogu da se bave međunarodni sudovi. Moram reći da nisam veoma optimističan, to je ogroman zadatak što ćete uvideti ako pogledate brojeve žrtava. Samo u Bosni trenutno postoji 1320 slučajeva, i postoje sumnje, čak je i Brammertz izrazio sumnje u mogućnost sudskog sistema da ispuni svoj zadatak bez prethodnih značajnih reformi. Druga oblast u kojoj mora još mnogo da se radi jeste potraga za nestalim osobama. Mislim da je pronalaženje ostataka svojih voljenih takođe deo procesa katarze koji ste spomenuli. Malo je stvari urađeno kada se radi o nestalim osobama u brojnim sukobima, mislim na Hrvatsku i Srbiju, ali i na Kosovo, i ovo je stvar kojoj države moraju da priđu sa mnogo više energije. Treće, i ovde dolazim do onoga što vi Nataša promovirate, mi podržavamo početak regionalnog pristupa kazivanja istine. I predlog osnivanja komisije za istraživanje činjenica, kao što je REKOM, jeste model koji vredi podržati. I mi očekujemo od vlada u regionu kojima ste poslali svoj predlog da dostave zvanični odgovor na vašu inicijativu. Četvrto, dolazimo do pitanja arhiva i sećanja. UN treba da bude podstaknut da otvori informacione centre gde bi bio olakšan i garantovan pristup javnim podacima MKTJ. Ovo je predložio 2010. godine predsednik MKTJ i mi se nadamo da će UN doneti tu odluku, jer bi to predstavljalo veoma važan izvor informacija za mehanizme kazivanja istine. Na kraju, neizbežno je, ako želimo da se ono što se desilo ne ponovi opet, raditi na obrazovanju i podizanju svesti o tome. Arhiv MKTJ kao informacioni centar bio bi primarni instrument za obrazovanje budućih generacija, jer svest o tome šta se zaista dogodilo je verovatno najbolja garancija da se neće ponoviti. Hteo bih da spomenem jedan primer za koji mislim da je bio veoma uspešan u očuvanju sećanja na genocid i užasne zločine. Ne samo putem obrazovanja, već i drugim sredstvima. Mislim na holokaust. U poslednjih nekoliko godina bio sam na Bliskom Istoku, i neverovatno je kako su Jevreji uspeli da održe živom istoriju holokausta i sećanje na njega, naročito u Evropi, kroz brojne načine, preko mnogo umetničkih radova, memorijala, skulptura, knjiga, ali i

putem filmova i dokumentaraca koji su prikazivani na glavnim TV stanicama, i naravno putem kurikuluma u osnovnim i srednjim školama i na fakultetima. Verujem da u ovim oblastima može mnogo više posla da se uradi, i hteo bih da vas podstaknem da budete aktivni u tome, a mi ćemo svakako to podržati. Ali da odgovorim na vaše pitanje. Pravda je samo jedan aspekt mnogo šireg pristupa koji mora da bude višedimenzionalan kako bi se pozabavio različitim pitanjima. I na kraju, mislim da je glavno dostignuće pravde, i na međunarodnom i na lokalnom nivou, to što će nam dati materijal, izvore, činjenice i dokumenta koji će nam omogućiti da obezbedimo obrazovanje, širenje svesti o onome što se dogodilo i sećanje za sledeću generaciju. Hvala vam.

Nataša Kandić: Hvala ambasadoru Ruhu, ja bih vas sad pozvala da iznosite svoje mišljenje i komentarišete ideju, značenje i suštinu procesa pomirenja, ali u kontekstu političkih okvira i u Srbiji i u regiji. Ja vas podsećam da se o regionalnim politikama pomirenja govorilo u vreme prethodne vlasti, da su o tome često govorili predsednik Republike Hrvatske i bivši Predsednik Republike Srbije. Od pomirenja u smislu približavanja u odnosu na žrtve došlo se do situacije u kojoj se o pomirenju razgovaralo na nekim privrednim skupovima. Polako se vremenom udaljavalo od tih najavljenih regionalnih politika pomirenja. Danas posle presuda u Hagu, u Srbiji i u Hrvatskoj ponovo se udaljavamo od cilja koji su prethodni akteri ili nosioci regionalnih politika promovisali. Čini mi se korisnim, baš u ovom postojećem političkom kontekstu, da čujemo i vaše mišljenje šta je to što vodi približavanju našeg viđenja o tome šta se dogodilo u prošlosti. Da li je možda bolje imati politički i pojedinačni stav da ne treba mnogo kopati po prošlosti, da je na taj način lakše pomirenje ili stalno treba podsticati debatu koja otvara prostor za razgovor o tome šta se dogodilo u prošlosti i na koji način možemo da približimo naša pojedinačna politička i istorijska viđenja o tome šta se dogodilo i da dođemo do nekog minimalnog konsenzusa? Naša Inicijativa za REKOM smatra da mora da postoji nešto činjenično i proverljivo, forenzička istina koja onda otvara prostor za debatu o različitim putevima prema stvaranju kulture saosećanja, solidarnosti i pomirenja. Mislimo da se moraju utvrditi imena svih žrtava ratova. Ne samo žrtava ratnih zločina nego svih onih koji su izgubili živote, bilo kao pripadnici armija, policija, dobrovoljačkih jedinica... To su ljudski gubici svake države u ovom ratu. Ne bi ih bilo da nije bilo ratova, ali naravno da posebna pažnja treba da bude

posvećena upravo civilnim žrtvama. U istoriji se nikada nije dogodilo, nema u svetu ni jednog primera da je ustanovljena forenzička istina o žrtvama ratova. Onda smo mi stvorili osnovu koja nam daje prostora i za manje laži i falsifikata i za mnoge različite aktivnosti i događaje koji mogu da pomognu promenama koje vode priznavanju svih žrtava. Bez priznavanja svih žrtava mi ćemo stalno imati viđenje jedni drugih kao neprijatelja, nikako kao priznavanje drugih kao sugrađana sa kojima živimo, a ne ljudi sa kojima moramo da živimo jedni pored drugih. Zato vas molim, dajte iz vašeg ugla mišljenje o tome kako doći do debate koja neće biti debata u kojoj ćemo govoriti o neprijateljima, u kojoj ćemo moći da kažemo kad vidimo nepravdu kao što je vidimo u poslednjim sudskim presudama. Kako iz ovakvih situacija izaći, a opet ići prema pomirenju? Koji su to instrumenti i putevi, šta svako iz svoje profesije, iz ugla svoje zajednice može da učini da pomirenje ne bude fraza, da ne izaziva otpor, ali da se vidi da može da doprinese i normalizaciji odnosa, ali pre svega poštovanju svih žrtava? Kao što Dino Mustafić kaže „jesu sve žrtve jednake, ali razlozi ili ratni zločini nisu jednaki, ima ih različitih”. Od najtežih, kao što je genocid, do ratnih zločina koji ponekad mogu i da posluže u procesu pomirenja. Evo stigao je ambasador Dežer koji takođe pripada maloj grupi koja smatra da moraju da postoje strategije tranzicione pravde i strategije pomirenja koje će stvarno da dovedu do pomirenja. On je voleo da danas govori o pitanju pravde u odnosu na pomirenje iz naših kontraverzi, pa ja molim sve učesnike da sada pogledaju i ovaj mali papir... Biće dragoceno ako svojim mišljenjima i stavovima pomognete da proširimo broj tema, zato što to onda otvara preko potrebnu debatu i vodi nas različitim novim mogućnostima za ovako važno pitanje i proces za nas ovde i u regionu. Javio se Dragan Pjevač. On nije ni iz umetničke ni iz akademske zajednice, nego iz Koalicije za REKOM.

Dragan Pjevač: Pozdrav svima. Želeo bih pre svega da kažem da mi je čast i zadovoljstvo što pripadam ovoj grupi najupornijih. Oprostićete mi što ću danas govoriti iz ugla zajednice i naroda kojem pripadam – zajednice Srba iz Hrvatske. O haškoj presudi ne bih posebno, o tome je puno toga rečeno. Možete samo zamisliti šta o haškoj presudi misli neko ko je sa četrdeset godina prognan sa porodicom i dvoje djece, ko je došao u Srbiju, pa pokupljen od strane srpske države i isporučen Arkanu u Slavoniju, ko je doživeo tragediju u Medačkom džepu, ko je otišao u Ameriku i upristojio svoj život radeći kao taksista i kome su sad deca rasuta po

svetu. Haška presuda, samo ću se na to ograničiti, zadala je težak udarac suočavanju s prošlošću i u Hrvatskoj, a u Srbiji naročito, jer je ovde počeo proces, a sad će on vrlo teško biti nastavljen. Delimično se to vidi i iz ovoga što danas dobar deo ljudi koji su bili uporni nije došao. Ja bih o haškoj presudi na drugi način, da se upitamo šta je to što je izazvalo toliku buru i toliko jedinstvo cele Srbije, i kako to da je naše političke analitičare, doktore nauka i ostale elite sad zbolelo. Imali su bolje prilike po meni ranije. Imali su prilike u avgustu 1995. godine, kad su gledali izbegličke kolone i traktore, imali su priliku kad su saznali da je u akciji *Oluja* ubijeno preko 1000 srpskih civila i proterano preko 200.000 ljudi. Imali su priliku kad su bile sramne presude u Hrvatskoj za zločine nad Srbima u Medačkom džepu, Koranskom Mostu i Lori. Kakva je bila reakcija na dugogodišnje onemogućavanje povratka Srba u Hrvatsku i na ubistvo onih civila koji su se vratili? Kakva je bila reakcija na peticiju prognanih Srba u kojoj se navodi u jedanaest tačaka povreda ljudskih prava u Hrvatskoj? Kakve su bile reakcije javnosti kad se nedavno saznalo da Hrvatska neće da iskopa 350 poznatih žrtava na poznatim grobnim mestima? Kakve su bile reakcije... Mogu se nabrajati događaji od 1989. do 1990. godine. Dobar deo ovih koji sad reaguju verovatno je prećutno saosećao, ali nije ovako reagovao. Za neke su to bile dosadne teme 'šta sad ovi hoće, što su kukavički pobjegli i što se nisu branili'. O tome da li je bilo reakcija i kakve su bile kad su naši sejali zlo, ne bih ovom prilikom, nemam dovoljno vremena, jer su sejali mnogo zla. Pa zašto sad progovoriše ovako žestoko? Odgovor je jednostavan, naprosto došlo je do njih, do njihovih toplih soba, unelo nemir u njihovu kuću. Nepravda boli, nemoć je obuzima, pita nas ko smo i šta smo. U balkanskoj krčmi stigao je konačno račun za naplatu. Stigao je račun za izgubljene ratove, loše procene, aljkavost, nemilosrdnost, sebičnost, oholost, bezdušnost i još mnogo toga. Račun povelik: 130.000 ubijenih, 300.000 do 400.000 ranjenih, dva miliona raseljenih, 20 miliona osiromašenih. Gazda traži da samo mi platimo, a mi znamo da su lumpovali i drugi. Šta ćemo sad? Nikako mi nije jasno otkud sad odjednom tolika ljutnja na Hrvatsku. Zaista se nemamo što ljutiti na Hrvatsku od 16.11.2012. godine pa na ovamo. Valjda ima razloga da se ljutimo na njih odranije, posebno od avgusta 1995. godine. Moramo se malo zamisliti i zapitati da li se taj rat četiri godine ipak vodio u Hrvatskoj, moramo se upitati da li smo i mi Srbi krivi za taj rat i da li se rat mogao izbeći. Moramo znati da su i Srbi i Hrvati radili ružne stvari u tom ratu, a onda su na kraju oni drugi napravili možda još ružnije, kako to pobednici u ratovima čine. Moramo se upitati

da li smo zaista branili Srbe u Krajini ili je bilo nečeg drugog, i kako smo ih to branili kad tako prodoše. Moramo znati da je u interesu Srba iz Hrvatske da sada ne prekidamo i ne zahlađujemo odnose sa Hrvatskom. Mi moramo da priznamo da smo napravili veliki deo balkanskog računa i da tuče ne bi ni bilo da je mi nismo započeli. Pre svega, jer smo mislili da smo mnogo jači i da će onaj drugi popiti batine. U ratu svak poteže toljagu koju ima. Mi nismo pazili i imali u vidu da onaj drugi ima starijeg brata koji će pomoći, a taj stariji brat dođe i u naše dvorište, potegnu toljagu sto puta jaču od naše, laže sto puta više nego što smo mi lagali, propisa neka nova pravila i zapreti da će ponovo doći i izvući nam uši ako ne budemo igrali po pravilima. Sve što sam sad rekao možda nema baš puno smisla, jer će naša elita okarakterizovati kao trućanje tamo nekog gubitnika. Ja to i jesam, ali ne samo svojom krivicom već i njihovom. Izreka kaže da je grešiti ljudski, a nastavak te izreke – ali je ustrajati u tome đavolski. Vidimo da neki političari sad pokušavaju da iskupe svoj greh iz prošlosti i to je u redu, podržavamo ih. Vidimo i neke poznate političke analitičare i profesore koji su prespavali protekle ratove i sad propagiraju novu srpsku političku misao koja se ne razlikuje mnogo od one devedesetih. Vidimo neke kako i dalje pokušavaju da pečate našu sudbinu i sudbinu naše dece kako su to činili devedesetih. Ako tako nastave sa jeftinim mudrovanjem i ako to mudrovanje prođe, opet će biti nekih gubitnika oko njih, a oni će se potresti kad im opet neko iz nekog drugog Haga ispostavi papren i nepošten račun. Verujte, to sam već prošao. Najveće kukavice i prevrtljivci u proteklim ratovima i događajima bili su upravo oni koji su najviše galamili. Od sve galame su im ostali samo plava prsa od busanja u patriotske grudi. Prvi su se presvlačili u civilnu odeću i bežali, nikog ne obaveštavajući. Nikad neću zaboraviti jednog veoma važnog lika, moralnu vertikalnu Korduna i Banije, koji je govorio da će prokleti svakoga ko pobjegne ako nas napadnu. Zdimio je prvi 5. augusta 1995. godine ne obazirući se na svoju družinu, ne obaveštavajući svoju družinu da je Krajina pala i da se beži. Jednom prilikom je jedna moja koleginica rekla, kad sam se s njom konsultovao u vezi sa rešenjem nekakvog pravnog problema, da li može ili ne može, „Pa može, kolega, papir sve trpi”. Zaista je tako i mi to i danas znamo po preambuli u našem Ustavu. Kad smo kod Ustava, želim ovom prilikom reći da je daleko važnije da sačuvamo ono malo Srba na Kosovu koji su ostali kod svojih kuća, nego ono što piše u Ustavu. Ovo govorim iz iskustva. I Srbi iz Hrvatske bili su izbačeni iz Ustava 1990. godine, ali verujte mi na riječ, velika je razlika biti izbačen iz Ustava i iz svojih kuća i stanova. Ne treba mnogo pameti da bi se videlo

da idu zahtevna i teška vremena i zato se usuđujem da predložim nešto. Mislim da ova naša koalicija, Inicijativa za REKOM u svakom slučaju mora i treba dalje da živi. Kažu da ne treba davati savete, jer pametnom ne trebaju, a budala ih uopšte ne sluša. Međutim, nema druge, ja ću ipak hrabro predložiti – moramo prihvatiti svet kakav jeste i boriti se u miru da on bude bolji. Treba se bojati konflikta, treba čuvati prijatelje i praviti ih i od neprijatelja. Svoj deo balkanskog računa treba hitno platiti i započeti živeti u sadašnjosti. Svet je nesavršen i ratova će uvek biti, važno je da Srbija više ne ratuje i to je zadatak srpskih elita. Za to treba pre svega strpljenja. Treba nam mir sa susedima, mir sa svetom i mir sa nama samima. Po meni, ovo je mera patriotizma i ljubavi za otadžbinu i za domovinu. Ne sumnjam da će svi ovde prisutni dati svoj doprinos. Ovde smo da podržimo jedni druge i da istrajemo. Hvala vam svima.

Nataša Kandić: Hvala, Dragane. Molim vas, izvolite.

Vlada Milutinović: Ja sam Vlada Milutinović, filozof. Reći ću nešto sa filozofske strane i nadam se da će se to prepoznati kao odgovor na vaše pitanje šta bi mogao da bude novi pristup pomirenju. Evo kako se to meni čini. Ako hoćemo pomirenje, moramo da negiramo principe nacionalista u odnosu na žrtve. Kako gledaju nacionalisti na žrtve? Nacionalisti gledaju jednostavno, oni vide samo svoje žrtve, druge ne vide ili ih minimiziraju. To možemo da pratimo preko brojki, kako ko gleda na brojke žrtava. Mislim da je inicijativa da se utvrde sve žrtve sama po sebi protiv principa nacionalista. Pošto nacionalisti žele da vide samo svoje žrtve, onda je svako popisivanje drugih žrtava protiv toga. S druge strane, imamo i rečenicu „ne treba izjednačavati žrtve”. Ako se budu popisale sve žrtve – to je izjednačavanje žrtava. Mislim da je besmisleno ako neko ima nešto protiv izjednačavanja žrtava. I mislim da ima još jedna stvar – način na koji nacionalisti gledaju žrtve, a i obični ljudi su skloni da ih gledaju na sličan način. Na primer, ako u jednom društvu neko biva ubijen, mi nemamo nikakvog razumevanja za zločinca. On jednostavno bude osuđen. E sad, u ratu je, kao što vidimo, za mnoge ljude sasvim drugačije. Onaj ko je ubio nekoga druge nacije, odnosno sa druge strane fronta, ne mora biti druge nacije, on može biti pretvoren u heroja. Kako se to

dešava, šta je razlog? Po meni, mnogi ljudi traže retorziju u ratu, hoće da vrate nešto. Ali ne samo to. Čini mi se da je, kad rat prođe, glavni problem to što se ratna žrtva na neki način povezuje sa kolektivnom krivicom. Obični ljudi vide da je zločin povezan sa kolektivnom krivicom, pa samim tim sa kolektivnom kaznom. Pošto ljudi žele da odbiju tu krivicu, koja u stvari ne postoji, i tu kaznu za koju misle da je nepravedna, onda ili smatraju zločinca za heroja ili to tolerišu. Ja mislim da je ovo, i tako ću i završiti, jednostavan način da se ide ka pomirenju: zrtve u ratu treba tretirati kao žrtve u miru. Kao kad je neko ubijen u našem društvu. Mislim da, ako se pogleda precizno, tu ustvari nikakva razlika ne postoji. Onaj ko je ubijen naprosto je ubijen i onaj ko ga je ubio treba da bude kažnjen. Nikakva druga razlika ne postoji. I samim tim ja mislim da onda nema nikakve veze sa kolektivnom krivicom. Ja mislim da kolektivna krivica ne postoji i nema razlikovanja žrtava.

Nataša Kandić: Hvala, Vladimire. Vladimir je filozof, a pravnici bi rekli da uspostavljanje vladavine prava posle ratova zavisi od kažnjavanja onih koji su prekršili zakon tokom rata.

Zoran Pajić: Ja mislim da ti uzurpiráš pravo da govoriš u ime pravnika. Naša reakcija na ovo je sasvim jasna, kolege. To takozvano obično ubistvo ne može se nikad izjednačiti sa ratnim zločinom. Zašto? Zato što ubica izvrši zločin ili ubistvo, ubije nekoga u svoje lično ime i za svoju korist, a počinoci ratih zločina žive u uvjerenju da ubijaju i čine zločine u ime naroda i to je ogromna razlika, to je taj jaz. Međunarodno pravo je to uočilo i zato je razdvojen taj kompleks. Ja sam odmah znao gdje to vodi, pa sam htio da reagujem. Nećemo polemisati, ali mi drukčije na to gledamo.

Nataša Kandić: Ja bih sada zamolila gospodina Dežera, pošto znam da je došao sa jednog sastanka, a odavde ide i na drugi sastanak, da ga čujemo.

Vincent Degert: Hvala vam, Nataša, kao i prisutnim dragim prijateljima. Hteo bih da objasnim podršku koju dajemo REKOM-u već godinama i podršku procesu pomirenja u regionu. Mislim da smo upravo čuli svedočenje o patnjama koje su se u njemu desile. U ponedeljak sam gostovao u jednoj TV emisiji gde sam govorio o Nobelovoj nagradi koju je dobila EU za očuvanje mira poslednjih 60 godina na ovom kontinentu. Naravno da su neki ljudi bili protiv ovoga, kritikujući zašto je nagrada data instituciji, koja su zaista njena dostignuća. Ja potičem iz regiona Alzas, koji je vekovima predstavljao oblast za koju su se borile Francuska i Nemačka, tokom tri rata, uključujući i dva svetska. Studirao sam u Strazburu. Sada kad se vratim u svoj rodni grad, mogu da pređem granicu, koristim istu valutu sa obe strane, bez ikakvih prepreka, na granici nema nikoga. Koliko mogu da vidim u području gde živim, izvršena je velika promena. Kada su me u ponedeljak pitali o tome, rekao sam da bih voleo kad bih mogao da dođem za deset godina ovde u Beograd, Zagreb, ili Sarajevo, i da proslavim Nobelovu nagradu za lidere Zapadnog Balkana koji su postigli pomirenje. Mislim da bi ovo trebalo da bude cilj, ako bismo mogli da dođemo do te tačke. Naravno, to izgleda kao utopija kada se izgovori danas, ali ja iskreno verujem da ovo treba da nam bude cilj i da treba da radimo na tome. Sa naše strane, EU je uključena u tri glavne tematike u vezi s tim. Prvo, davanje jasne podrške međunarodnoj pravdi. Možda danas zvuči bizarno kada to izgovorim, ali je jasno da je vladavina zakona za nas vrednost o kojoj se ne pregovara, mi se oslanjamo na nju, uprkos iznenađujućim presudama koje smo čuli od međunarodnog suda. Ovo je proces koji ne prestaje. Bilo da govorimo o Ruandi, o Sijera Leoneu, o Sudanu, jasno je da verujemo da počinioci ratnih zločina moraju da izađu pred lice međunarodne pravde, na tome ćemo nastaviti da radimo i to ćemo postavljati kao uslov zemljama ovog regiona koje hoće da postanu članice EU. Mi smo podjednako kao i Tužilac bili iznenađeni kad je sudija odbacio presudu u drugoj instanci, kada je umesto dosuđenih 24 i 18 godina oslobodio optužene. To je nešto što treba da bude objašnjeno i treba razumeti kako smo došli do toga. Neki elementi analize treba da se urade. Ista stvar je i sa programom zaštite svedoka i ostalim problemima koje smo videli tokom ostalih presuda u tom kontekstu. Ali uprkos nezadovoljstvu koje osećamo prema određenim presudama, mislim da ne možemo da podržimo glasove koji govore 'hajde da se otarasimo međunarodne pravde, ona ne funkcioniše, ne želimo da slušamo o tome'. Mislim da je to pogrešna poruka i mi nećemo učestvovati u tome. Naprotiv, ako pogledamo same žrtve, veoma je važno nastaviti rad sa

međunarodnim sudovima, ali, i to je druga tačka, nastaviti rad sa domaćim sudskim sistemima kojima pokušavamo da pomognemo i koje podržavamo. Mislim da su presude u Hrvatskoj u slučaju Norac, Glavaš i ostalim slučajevima, takođe veoma važne. Mi izrazito podržavamo domaća suđenja za ratne zločine, kao i saradnju između tužilaštava, između sudskih sistema, saradnju između Hrvatske i Srbije koja danas postoji, a nadam se od sutra i između Srbije i Bosne na istim lokalnim osnovama, jer nama je jasno da su počinjeni zločini, jasno je da je 20.000 kuća uništeno tokom operacije *Oluja*, to se nije slučajno desilo niti je to izolovani slučaj. Očigledno je da treba napraviti buduće korake u tom pravcu, i to je ono što bismo mi voleli da vidimo od strane domaćih tužilaštava. Treći element je pružanje podrške akterima civilnog društva u ovom kontekstu. Mi saradjujemo sa REKOM-om, ali ne samo sa njim, već i sa drugima, kao što su Documenta, Helsinški odbor i drugi koji su aktivni u ovom kontekstu. Moramo da se predstavimo javnosti i da podstaknemo diskusiju u civilnom društvu, a to je veoma teško. Znam da smo imali neke projekte da predstavimo nasleđe MKTJ u brojnim mestima na Zapadnom Balkanu, kao i u Srbiji. Imali smo akcije po školama, uspehi smo da uđemo u škole u Vojvodini, ali ne i po ostalim delovima Srbije. Postoji jedna barijera koju moramo da pređemo, da budemo sigurni da možemo da predstavimo ove diskusije i poruke svuda, da počnemo sa školama u mestima gde su počinjeni zločini, mislim da je važno da nastavimo sa ovim pokušajima. To je jedini način na koji možemo da izgradimo razumevanje među stanovništvom ako radimo na dugotrajnom pomirenju. To je poruka koju sam hteo da prenesem. Hvala vam što ste mi dozvolili da dođem nakratko. Ako ima pitanja, slobodno.

Nataša Kandić: Molim vas, izvolite sa komentarima i svojim mišljenjem. Pomozite da svi dođemo do novih ideja ili da već postojeće razvijamo u nekom novom kontekstu. Ima puno novih događaja koje treba imati u vidu.

Daša Duhaček: Unapred se izvinjavam što ću morati da napustim ovaj skup zbog drugih obaveza, upravo sam zbog toga htela da se sada javim i vrlo kratko izrazim svoju podršku. Nadam se da će ovo što se danas događa moći da se nastavi i ubuduće u ovoj ili nekoj drugoj formi. Ja mislim da je to dragoceno i neophodno za

celokupnu našu sredinu, posebno sada. Žao mi je što nas nema više, a mislim da može da nas bude još više ubuduće. Htela bih samo da reagujem na nekoliko stvari koje smo ovde čuli od kolege maločas. Bilo je reči o kolektivnoj krivici. Ja se potpuno slažem s tim da je to kontraproduktivno i kontraindikovano, međutim, ja zastupam stav da bi trebalo da razgovaramo o kolektivnoj odgovornosti. Razlika između krivice i odgovornosti je u tome što krivicu snosimo za pojedinačan čin, o njoj treba odlučivati u sudskim procesima i zbog toga ne može da bude kolektivne krivice. Međutim, odgovornost postoji, ili mislim da bi trebalo da postoji za ono što se činilo u naše ime. To je naravno mnogo kompleksniji proces i mislim da na njemu treba da radimo, jer pokretanje takvog procesa pretpostavlja da građani, u ovom slučaju građani i građanke Srbije, treba da postanu svesni odgovornosti za sve ono što se činilo u njihovo ime. Takav jedan proces je vrlo kompleksan. Slažem se s onim o čemu je bilo reči, da je obrazovanje jedan od pristupa u tom procesu. Ono je takođe ključno i mislim da bi trebalo upravo ovde da se inicira, ovakvom zajedničkom akcijom, odnosno aktivnostima oko kojih možemo zajedno da se dogovorimo. U to treba uključiti ne samo ono što je ovde s dobrim razlogom formulisano kao akademska zajednica, zajednica umetnika itd., već i pojedine nevladine organizacije koje vrlo aktivno rade na tome. Osim neupitne podrške Koaliciji za REKOM s moje strane i, sigurna sam, svih ovde prisutnih, mislim samo da treba da znamo da i nevladina organizacija sa kojom inače i Nataša Kandić i mnogi od nas ovde saraduju već duže, Žene u crnom, pokreće nešto što bi takođe mogao da bude deo procesa, a to je ženski sud. Nešto što se radi na celoj teritoriji ove države, nešto što se radi upravo na lokalnu sa mnogim organizacijama, zamišljeno kao proces osveščivanja koji je pre svega usredsređen na obeštećenje žrtava. Dakle, na mogućnost da žrtve dobiju glas i da na taj način to bude komplementarno sudskim procesima koji, iz sasvim razumljivih razloga koje treba prihvatiti, moraju da vode računa o prezumpciji nevinosti itd. Evo toliko, vrlo kratko, a kolega Podunavac će sigurno više.

Nataša Kandić: Hvala, Dašo.

Milan Podunavac: Pre svega se zahvaljujem na pozivu Nataši i organizatorima. Iskoristiću priliku da govorim samo o jednom malom segmentu koji mi se čini iznimno važnim i kome smo svedočili u zadnjih mesec dana. Radi se o procesu koji, po mome sudu, ima dugoročno snažne političke učinke i to temeljno regresivne po demokratsku i političku rekonstrukciju društava Zapadnog Balkana i bivše Jugoslavije. Označiću ga ukratko kao proces divinizacije osnivačkih narativa ili, još preciznije, divinizacije osnivačkih političkih mitova podjednako u ove dve zemlje koje to temeljno politički izražavaju, Hrvatskoj i Srbiji. Po mom sudu, moralna i kritička refleksija o negativnom nasleđu balkanskih društava je temeljna pretpostavka za jedan proces redefinicije njihovoga kolektivnoga i političkoga identiteta. I to je jedno opšte mesto. Društva su, kako je profesor Pajić u jednoj rečenici izložio, opterećena snažnim negativnim nasleđem i odsustvom kritičke refleksije prema tom negativnom nasleđu. Jedno je rat. Društva u regionu su postratna društva. Rat ima snažne implikacije po političke i pravne ustanove svakoga društva. On ruši legalitet. On razara ključne normative orijentire koji ljudima omogućavaju da na dugi rok mogu da planiraju svoja individualna i kolektivna ponašanja. On je princip legaliteta u društvima bivše Jugoslavije supstituisao konstruktom egzistencijalnog straha kao ključnim energentskim principom političke mobilizacije naroda. O tome svi moramo ozbiljno da razmišljamo. U Srbiji postoje još dva snažna negativna nasleđa, možda snažnija nego u drugim političkim društvima. Jedno je diktatura. Srbija je postdiktatorsko društvo. Srbija je tragala za prvim principima svoje političke i pravne konstitucije u ambijentu jedne postdiktatorske političke memorije. A postdiktatorska politička memorija je najnepovoljniji ambijent, ona je donela i političke aktere, koji su po svojim bitnim karakteristikama neprijatelji demokratije i civilnog društva. Oni su rabili demokratiju i demokratske procedure da bi urušavali demokratiju kao tip političkoga poretka. Danas ti akteri vladaju političkim društvom Srbije. I zato je Srbija danas jedino političko društvo u kome je na delu politička restauracija. Ni jedno postkomunističko društvo izvan Srbije nema tu vrstu regresivnoga političkoga procesa. Mi moramo biti svesni ove političke dinamike o kojoj neću govoriti opširnije, pisao sam o tome. Moje kolege su verovatno zapazile moj veliki tekst o tome. I treće stvar – Srbija je poraženo društvo. Poražena društva imaju ogroman problem kako da oblikuju neku vrstu temeljnoga političkoga konsenzusa koji bi bio pretpolitičko polje unutar koga nema političke borbe, političkih utakmica, unutar koga se oblikuje saglasnost o temeljnim vrednostima toga

društva. Srbija je takva, konsenzusa nema. I to je nešto što, po mom sudu, još uvek Srbiju drži onom vrstom političkoga društva koje nema odgovore na temeljna pitanja svoje političke egzistencije. A sad kratko o onome što je temeljno, zbog čega sam se i javio. Ovde je gospodin Dežer. Podsetiću na jedno sjajno mesto iz možda najsnažnijeg i najvažnijeg traktata koji je napisan u predvečerje Francuske buržoaske revolucije. To je *Treći stalež* Abes Sjejesa u kome se Abes Sjejes pita sledeće: „Na kojim pretpostavkama, iz kojih polazišta je moguća rekonstitucije moderne francuske nacije?” I on kaže da je treći stalež drugo ime za modernu francusku naciju. Dve su pretpostavke za to. Prvo je republikanizacija predmodernih, osnivačkih mitova francuskoga društva, a ta republikanizacija, kaže Sjejes, odvija se u novim republikanskim i reprezentativnim političkim ustanovama. Na jednom mestu kaže, citiram Sjejesa, jer to je sjajno mesto i mislim da je normativno važno za nas, za društva na Balkanu: „Francuska nema političko društvo, jedan rođendan nacije. Francuska ima drugo rođenje moderne političke nacije, a njegoova pretpostavka jeste republikanizacija. Republikanizacija predmodernih osnivačkih mitova i zato treći stalež nema razloga ničega da se stidi gledajući u prošlost”. Kakva je situacija sa društvima na Balkanu? Po mome sudu, daleko od ovog rađanja novih modernih nacija. I po mome mišljenju, ova divinizacija osnivačkih političkih mitova, kosovskog mita u Srbiji i mita o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, u biti stvara ambijent supstantivne, etničke homogenosti koja pripadnost etničkoj istosti smatra temeljnim uslovom da bi neko bio moralno vlasan da bude član te političke zajednice. To je nešto što se oblikuje u širokom polju političke kulture tih društava i ta društva zakonito stvaraju od svih drugih. Zoran je sjajno rekao, izvini, Zorane, posudiću tvoju metaforu – svi drugi su Turci. Ti drugi nisu deo supstantivne homogenosti, supstantivne jednakosti. Jer supstantivna homogenost je egalitarna i demokratska prema iznutra, ali ona je neegalitarna i belicistička po svemu spolja. To ja vidim kao jedan temeljan duboki deficit političkih društava na ovome prostoru koja se manje ili više uspostavljaju ne kao moderne, ustavne i konstitucionalne demokratije nego kao etničke demokratije koje počivaju na razaranju temeljnih i liberalnih i demokratskih principa na kojima moderna politička društva počivaju. Dok društva nisu sposobna i spremna da prihvate konstrukt drugog kao konstitutivno načelo svojih političkih zajednica, dakle princip pluraliteta, to nisu moderna politička društva. To su politička društva koja su tek u predvorju modernih političkih društava. To smatram jednom temeljnom, ozbiljnom opomenom koju nam je donela divinizacija

osnivačkih mitova u zadnjih mesec dana. I ta vrsta moralne i kritičke refleksije i ta potreba za traganjem, za pretpostavkama republikanizacije osnivačkih mitova kao prvom pretpostavkom uspostavljanja ovih društava kao modernih država i modernih nacija je nešto o čemu treba da raspravljamo u formi kolektivne rasprave, u formi kolektivne i samorefleksivne deliberalizacije organičavajućih uslova u kojima tragamo za novim modernim principima ovih političkih društava. I tu je uloga javne pameti (kako nas je De Tokvil nazvao) jako značajna.

Nataša Kandić: Zoran Pajić ima komentar u vezi sa rečima gospodina Dežera.

Zoran Pajić: Ambasador Dežer može biti ponosan što je inicirao ovo vraćanje na vrijednosti Francuske revolucije. Mi koji se time bavimo uvijek se nadahnjujemo tim razmišljanjima. No ja sam htio dati vrlo kratak komentar. Da se vratim na problem pomirenja o kojem ste i vi govorili. Stojim pri stanovištu da u prvoj liniji borbe za pomirenje treba da budu žrtve. Nema pomirenja bez pristanka žrtava na taj proces. To je umjetnost davno pokazala u gotovo svim umjetničkim sferama. U književnosti, naravno i pozorištu, pokazao se značaj suočavanja žrtava sa njihovim patnjama i protivnicima, u krajnjoj liniji. Ja sam prilično skeptičan prema nastojanju da vidimo političke lidere kao promotere pomirenja. Njihova uloga u tom procesu je vrlo upitna, bar u ovom ambijentu, ovdje kod nas. Svi se možete sjetiti da su pokušaji izvinjenja od strane pojedinih lidera iz Srbije i Crne Gore, i to posebno u pogledu zločina u Srebrenici, uvijek primani sa velikom dozom cinizma, ironije i revanšizma. Jednostavno, njima se ne vjeruje i mislim da je to vrlo značajno. Problem je i kod žrtava. Suviše je posrednika između žrtava i procesa pomirenja. Suviše ljudi se ponudilo da instruiira žrtve, suviše ljudi i političara se ponudilo da vodi žrtve i zato su (ovo je možda teška izjava, ali je mogu dokazivati ako treba) mnoga udruženja žrtava politički izmanipulisana. Ona su vođena od strane određenih političkih stranaka i lidera koji ih zloupotrebljavaju u određenim situacijama za svoje ciljeve. Mislim da je vrijednost REKOM-a i u tome što je ukinuo taj posrednički mehanizam. REKOM stvarno predstavlja autentičnu instituciju žrtava, odnosno artikuliše težnje i očekivanja žrtava bez posrednika. Ja mislim da je ovo značajna tema. Mislim da moramo biti vrlo oprezni kada

očekujemo od političara da krenu u proces pomirenja, sjećam se jednog primjera. Devastirajući rat u Bosni i Hercegovini između Hrvata i Muslimana kako se to tada govorilo, danas Bošnjaka, stvorio je 1993. godine stanje zbunjenosti i depresije među bošnjačkim liderima, a to nisu očekivali. Tuđman je rekao odjedanputa 'mrzimo Muslimane', da bi nakon godinu i po dana Tuđman izašao na televiziju i rekao 'ne, Muslimani su sada naši prijatelji i partneri i osnivamo Federaciju Bosne i Hercegovine'. Međutim, iako je njegova prva izjava inicirala rat, ova druga nije vodila ka pomirenju i stabilizaciji između jednog i drugog korpusa. Eto mog komentara.

Vincent Degert: Dozvolite mi samo kratki komentar, jer nažalost moram da vas napustim. Za mene je uloga lidera u ovom regionu fundamentalna. Ako Tadić i Josipović mogu da odu u Vukovar i istovremeno govore o ratu, pokazuju jedan veoma snažan simbol. Ako ovdašnja Skupština može da usvoji rezoluciju koja priznaje zločin u Srebrenici, mislim da je to veoma važan korak u pravom smeru. Ako je to logika koju sprovode lideri, onda postoji šansa da se ide i korak dalje, da se objasne događaji; šta se to dogodilo kako se ne bi ponovilo i šta treba uraditi kako bi se to izbeglo. Sa druge strane, postoji rizik da se pokrene internacionalistička retorika, koja može da potpali situaciju i stvori još više gorčine, što može lako da se dogodi. Tako da mislim da naš trud treba da bude usmeren na saradnju političara u tom smeru, ako želimo da radimo na obrazovanju, ako hoćemo da imamo objašnjenje za civilno stanovništvo. To je moguće ako imamo povoljnu političku klimu koja ide u pravcu pomirenja. Zato mi pozivamo lidere da rade u tom smeru. Ja sam uvek veoma zabrinut kada čujem komentare jednog gradonačelnika u Hrvatskoj ili nekih osoba ovde koje ne idu u pravcu pomirenja, već samo potpaljuju vatru o ovim temama. Ta politička klima nam treba i kako bismo radili neke praktične stvari. Ako sutra srpski Tužilac potpiše sporazum sa svojim kolegom iz Bosne i Hercegovine oko razmene dokaza i ustupanja slučajeva, onda je to vrlo konkretan element, i to se može desiti samo ako postoji volja državnih vlasti da budu deo tog procesa. To će onda pomoći da žrtve ostvare pravdu. Sa druge strane, ako postoji negativan stav i ako se proces ne kreće napred, onda nema napretka u tom kontekstu. Vaši lični naponi da se govori o ovim stvarima ključni su za civilno društvo i treba nastaviti pritisak na vlasti. Mi imamo ono što imamo. Nećemo da izvodimo Francusku revoluciju u Srbiji, to je

očigledno, mi imamo nasleđe iz kog potičemo. Ja na to gledam kao na pitanje šta treba da uradimo da dovedemo taj proces na pravi republički i demokratski put. Mislim da na to treba da usmerimo našu energiju. Moram da vas napustim, mnogo vam hvala, bilo mi je zadovoljstvo.

Florence Hartmann: Ja bih htela da kažem nešto pre nego što odete. Mislim da svi mi moramo da se potrudimo da radimo mnogo bolje. Malo sam u teškoj poziciji, jer sam strankinja, a nisam diplomata. Rekli smo da ne treba samo lokalni političari da pričaju o pomirenju, već treba i Evropa. Ja sam veoma srećna što ste Jean Daniel i vi dali podršku međunarodnoj pravdi, ali kao što vi tražite od lokalnih sudskih vlasti da budu bolje, tako ja kao posmatrač tražim od vas da međunarodna pravda bude bolja. Na kraju krajeva, mi smo ti koji postavljamo članove Haškog tribunala.

Vincent Degert: Kad kažete 'mi', na koga mislite?

Florence Hartmann: Kad kažem 'mi', mislim na Skupštinu UN. Kroz mehanizme UN-a postoji potreba za integritetom svih, jer nama zaista trebaju rezultati međunarodnih i lokalnih sudova i presuda. Nama je to stvarno potrebno, jer su to činjenice, to je utvrđena istina. Jean Daniel je rekao da je istina pravo, ali onda svi treba da je govore. Evropa govori lokalnom stanovništvu, ali Evropa takođe zaboravlja neke lekcije. Postoji potreba ne za porazom Srbije, već za porazom ideologija koje su dovele do rata. Svi treba na tome da radimo. Nema veze koja je država poražena koja nije, ideologija treba generalno da bude poražena i to je važno za budućnost naše Evrope, ne samo za ovaj region. Zajedno moramo to uraditi i mislim da možemo mnogo više da radimo. Važna stvar je da politika ne odlučuje. Bilo u Evropi ili ovde, političari ne smeju odlučivati o tome šta je istina. Zato građansko društvo i sudstvo imaju veliku ulogu, ali samo političari da se ne umešaju. Istina treba da se postavlja na kredibilan način učešćem svih ljudi. Zanimljiv element je da se mnogo toga dešava u umetničkim krugovima. To je tipična pojava diktatorskog ili postdiktatorskog društva, kao u Španiji, gde se mnogo izražavalo o problemu demokratije u umetničkim krugovima. To treba proširivati.

Dušan Bogdanović: Fond Biljana Kovačević Vučo. Profesor Pajić je rekao malopre da nema pomirenja bez žrtava, a ja mislim da ga nema ni sa pomirenim elitama koje su skrivile da do tih žrtava dođe. Radi se o ovome što se dešava u Srbiji već neko vreme. Boris Tadić je 2008. godine inicirao političko pomirenje i poklonio indulgenciju Dačiću, Nikoliću i Vučiću, možda im je čak i platio da je prime i doveo ih tako na vlast. To je u vezi sa onim što je rekla Daša Duhaček o razlici između krivice i odgovornosti i s onim što je Milan Podunavac govorio u vezi sa restauracijom. Ja sam hteo da kažem nešto jako konkretno. Mi smo kao organizacija pre četiri godine počeli i pre godinu dana završili projekat o upotrebi i zloupotrebi institucija u vreme Miloševićeve vladavine. Prošle godine je izašla knjiga *Zloupotrebjene institucije*, ko je bio ko u Srbiji između 1987. i 2000. godine. Mi tim izdanjem nismo zadovoljni iz dva razloga. Prvo što se taj vremenski period završava sa 2000. godinom i padom Miloševića, pa ćemo nastaviti da radimo na drugom izdanju knjige u kom ćemo prikazati šta je sa tim svim ljudima bilo posle toga do dana današnjeg. I drugo, nismo zadovoljni obimom, pošto u knjizi imamo podatke o samo 1407 ljudi, a spisak je daleko širi i obimom podataka koji su o njima sadržani u knjizi, pa sad radimo na internet portalu koji će obuhvatati mnogo širi opseg ličnosti i mnogo širi opseg podataka o njima. Taj će internet portal vrlo skoro biti onlajn, možda već pred kraj decembra. Hvala.

Vesna Rakić Vodinelić: Hvala lepo. Ja sam prvo htela da kažem nekoliko rečenica kao reakciju na ono što smo čuli. Malo je neugodno što ljudi dođu pa odu, pa onda morate da govorite u njihovom odsustvu, ali svejedno, svi smo ih slušali i mislim da treba nešto reći. Prvo o ulozi političara u pomirenju. Mi smo bili svedoci da su jedno od takvih pomirenja u ovoj regiji inicirali dok su bili predsednici (jedan od njih još uvek jeste predsednik) Ivo Josipović i Boris Tadić. Moj utisak o tom vidu pomirenja jeste da se mnogo razlikuje od one ocene koju smo mogli da čujemo od gospodina Dežera. Meni izgleda, a mislim da se to može i dokazati, da je njihovo pomirenje bilo samo njihova personalna stvar u koju ni na koji način nisu bile uvučene institucije ni Republike Hrvatske ni Republike Srbije i to se posle pokazalo kao tačno. Pokazalo se i posle ovih presuda, naročito oslobađajućih, time što je hrvatski predsednik rekao da je Hrvatska najzad očišćena od optužbe za zločinački poduhvat. Pa pobogu, Hrvatska nikad za to nije bila ni optužena i zaista

je čudno da njen predsednik identifikuje Hrvatsku sa tačno određenim režimom ili tačno određenim vremenom i to je nešto što je mene zaista začudilo. Sa druge strane, u Srbiji se vidi da je to ostala privatna stvar po reakcijama sadašnjeg predsednika Nikolića koje su sasvim drugačije, na jednom, za sada, verbalnom nivou, nego što su bile neke lepe reči koje smo mogli da čujemo u prošlosti. Sada nema ni tih lepih reči. Ne možemo govoriti o tome da je to pomirenje bilo ozbiljno i institucionalizovano, ono je prosto bilo samo jedan zid estradne politike koja je na Balkanu, a i u Evropi uobičajena. Drugo što bih htela da kažem jeste o granicama pravnih oblika pomirenja među kojima je naročito veliku ulogu trebalo da igra i igra je i dalje Međunarodni tribunal u Hagu. I tu se potpuno slažem sa ocenom koju je dao kolega Pajić. Nije od njega u tom pogledu trebalo mnogo ni očekivati. Sud je institucija ograničena svojom procedurom. Ograničen je time što iz celokupne stvarnosti izvodi pojedine krivično-pravne segmente i po principu vladavine prava mora da kazni samo ono što smatra utvrđenim i dokazanim. Da je bilo zloupotreba, da je bilo sumnjivih presuda Haškog tribunala – bilo ih je. Doduše, u mnogo manjem procentu nego što je u nacionalnim zakonodavstvima. Nerealno je očekivati od nacionalnih zakonodavstava da procesuiraju ratne zločine svaki u svojoj sredini. Čak i kada bi hteli, kada bi postojala ta famozna politička volja (jer kod nas nije dovoljan zakon da se nešto procesuiraju, nego i politička volja onih koji su trenutno moćni i na vlasti), pravosuđa u svim ovim našim državama su toliko krhka, loša i svesno upropašćena da nije realno očekivati da ispune taj zadatak. I sada dolazim na tvoja pitanja koja si postavljala pretendujući da ne odgovorim ni na jedno. Upozorila bih publiku na to da si postavila vrlo jeretičko pitanje, a to je „da li mi treba uopšte dalje da kopamo po prošlosti ili treba da nastavimo ovim putem kojim smo išli”. Ja mislim da moramo nastaviti da kopamo po prošlosti. Ima naravno mnogo argumenata i za neki protivan stav. Bilo je tako u Španiji i Portugaliji. Ima mnogo argumenata i za stav da moramo ne samo kopati nego se i suočiti sa onim što smo iskopali, ma kako to bilo mračno za nas pojedince ili grupe ljudi u čije ime su zločini činjeni, to moramo uraditi. Navešću samo dva pragmatična argumenta. Jedan je već pomenut, a to je odgovornost ove generacije pred budućim generacijama. Ja pripadam generaciji bejbi-bumera za koju je Toni Džad rekao da je najgora generacija u poslednjih nekoliko vekova. Osećam se kao na smetlištu istorije, nemam ništa protiv toga. Kao pripadnik te generacije to sam i zaslužila. To je sasvim u redu, ali mi to moramo učiniti. Drugo zbog čega se to mora učiniti jeste da ono društvo, ne govorim o narodu niti o

etnicitetu, nego o društvu; ono društvo koje se ne suoči sa sopstvenom mračnom prošlošću doživljava da se ta prošlost projektuje u njegovu budućnost i da onda ta budućnost bude determinisana time što se nije suočila sa prošlošću. Za mene nema nikakve sumnje i mislim da si malo preterala sa tim pitanjem, ali dobro, ti voliš da budeš provokativna i to je tako. E, sada se postavlja pitanje kako. Pravnim merama suočavanja sa prošlošću u koje spadaju ne samo međunarodne i domaće sudske institucije nego i razni vidovi naknade žrtvama i neki vidovi rehabilitacije političkih osuđenika. Pored tih pravnih mera postoje i društvene mere, jedna od njih jesu Komisije za istinu i za pomirenje koje su u nekim društvima odigrale vrlo značajnu ulogu. Ono što mislim da je važno jeste da do izgleda za pomirenje ne može doći ako se ne upotrebe sve ove mere paralelno. U Srbiji, a verujem da je tako i u drugim državama u ovom regionu, do sada su bile koliko-toliko praktikovane represivne pravosudne mere sa uzanim i malim dometima kakve one imaju same po sebi. Ne može ni biti drugačije dok god je sudski proces ustrojen ovako kako jeste, a ipak je manje loš od nekih drugih pokušaja koji su postojali u prošlosti, a negde postoje i danas. On očigledno i apsolutno nije dovoljan. Ono što je mene naročito šokiralo, i što moram da kažem budući da sam pravnica, jeste stepen do kojeg je moguće zloupotребiti to u svim involviranim društvima, stepen do kojeg je moguće ubediti publiku da se, na primer, pretpostavka nevinosti mora pretvoriti u pretpostavku heroizma da bi se moglo podneti to da neko bude transferisan u Haški tribunal. To je ono što je strašno i to je ono što, ma kako htela da budem cinična, uopšte nisam mogla da očekujem. Drugo što je šokantno, mislim za ljude koji se bave pravom celog života, kao ti i ja, Zorane, jeste način na koji se prihvataju oslobađajuće ili osuđujuće presude, u zavisnosti od pojedinih sredina. Orgastično slavljenje nekažnjivosti do nekažnjivosti zločina za koji je utvrđeno da je počinjen. E to je vrsta zloupotrebe prava, i to moram da kažem, makar toliko, u odbranu svoje profesije. To je i politička zloupotreba za koju su odgovorne, pre svega, političke elite u svim ovim državama. Ne samo u Hrvatskoj nego i u Srbiji. Mi smo imali studentske proteste koje vode studenti prava koji slave nekažnjivost zločina koju je učinio tvoj i nedostatak nekažnjivosti zločina koji je učinio neko drugi. Te mogućnosti su ograničene. Ajde sad da vidimo neke druge mogućnosti. Jedna od drugih mogućnosti za pokušaj, za iniciranje procesa pomirenja svakako jeste REKOM, kao svojevrsna komisija (ne znam kako da nazovem) za pomirenje. Ono što nam je sada važno jeste da tragamo za metodama. Sa umetničkim metodama nisam u stanju da tragam, ali moram nekako. Ne mogu

da ne pomenem neke konkretne knjige vezane za rat koje su nastale u individualnom osećaju odgovornosti pojedinih književnika. Mislim na pesme o Lori koje je napisao Dežulović, na nekoliko romana koje je napisao Viktor Ivančić. I to ne smemo potceniti. To je možda način preko koga bi istina o zločinima koji su činjeni u naše ime (govorim o svim involviranim društvima) mogla pre da dođe do mladih ljudi nego kroz neko dosadno predavanje. Ja sam držala nekoliko predavanja studentima prava i političkih nauka o tranzicionoj pravdi i bilo mi je veoma teško da, predajući, i samoj sebi ne budem dosadna. Mislim da je način na koji prenosimo tu vrstu svojih teorijskih saznanja strahovito dosadan. Da zaista treba pokušati da se to prenese na način koji će se lakše popiti, recimo tako što ćemo pročitati pesmu iz te knjige o zločinima u Lori. Mislim da je vrlo važno ono što je rekao, ne mogu reći kolega nego filozof Milutinović, a to je kako bismo mogli da učinimo da narativ o žrtvama dođe do publike koja je šira od one koja sedi u ovoj sali, do publike koju ne predstavljamo mi koji se ovim povodom ne znam koliko puta sastajemo. I mislim da naše kvalifikacije – da li je nešto ratni zločin ili običan zločin – ne bi trebalo da spreče jedan od ovih puteva koje predlaže Vlada. Razume se, ti i ja znamo razliku između običnog ubistva i ratnog zločina i znamo koliko je važno da postoji posebna glava u KPZ-u koja se tiče ratnog zločina, jer to je jedan deo nasleđa suđenja u Nirnbergu. Mislim da nije loše razmisliti i o pristupu koji nam je predložio Milutinović. I ono što je najvažnije za žrtve zločina (pod pretpostavkom da oni koji su nasledili žrtve kojih više nema ili žrtve koje su u ovom trenutku još uvek žive zaista pristaju na pomirenje ili ga traže): poruka do njih i do onih drugih koji nisu žrtve i nemaju dovoljno empatije u odnosu na žrtve, na najdrastičniji i najlakše svarljiv način može se preneti upravo umetničkom porukom, a ne pukim akademskim ili kvaziakademskim narativom.

Nataša Kandić: Hvala Vesna, ali imajte u vidu da većina žrtava ili članova porodica žrtava misle da pomirenje nije njihov izazov. Za njih je javno priznanje da ih oni drugi, koje su godinama videli kao neprijateljsku stranu, priznaju i da dobiju poštovanje od njih. To je njima izazov. Sad imamo Tanju Papić.

Tanja Papić: Hvala na pozivu na ovaj važan skup. Ove priče me podsećaju na 2001. godinu kada se pominjalo ustanovljavanje naše Komisije za istinu, pa ste onda vrlo brzo shvatili da se u Srbiji pomirenje već dogodilo što vidimo sad i 2012.

godinu kad su neki koji su bili proponenti rata devedesetih sada i u Vladi. Hoću da kažem da je REKOM jedini put ako želimo da se bavimo time šta se u prošlosti dogodilo, da nešto lokalno ne bi imalo naročito smisla, budući da je do pomirenja već došlo i da je u Srbiji veći greh biti lopov nego ratni zločinac. Pitanje koje Nataša ovde postavlja je da li prošlost treba ostaviti po strani i ići napred ili se treba suočiti sa onim što se u prošlosti dogodilo. Ja mislim da se treba suočiti sa onim što se u prošlosti dogodilo zbog toga što će se kad-tad neke utvare pojaviti. Na taj način gradite manje zlu budućnost. Htela sam da sa vama podelim neka moja iskustva iz rada sa studentima. Ja inače radim na Pravnom fakultetu Univerziteta Union i uočila sam poslednjih godina da moje studente sve manje zanima ono što je zanimalo studente pre 2008. godine. Tad je bilo pitanje da li Kosovo sme ili ne sme da bude nezavisno (ne stavljam to u kontekst pravila međunarodnog prava). Danas ih više zanimaju pitanja iz privrednog i korporativnog prava i slične stvari. I čini vam se to u redu, ove mlađe generacije neće biti progonjene duhovima prošlosti. A onda se dogodi presuda Gotovini i Markaču i vidite da se utvare vraćaju i da su predeterminisane okolnostima u kojima su ta deca odrastala, a to su ti mitovi o fatalnom sukobu Srba i Hrvata i nečem što je nemoguće prevazići. Onda vidite da ne možemo ostaviti prošlost po strani. Dino je na početku rekao da umetnost treba da se bavi emocijama i empatijom i da kroz taj kolosek radi na pomirenju, a da nauka to treba da radi na osnovu činjenica. I mnogo puta su danas ovde pominjane činjenice kao pozitivna strana rada Haškog tribunala koji je, nesumnjivo, ustanovio činjenice na kojima, kao što je Žan Daniel rekao, može da se gradi bolja budućnost i obrazovanje. Kod nas je upadljivo pitanje kako se na činjenice gleda. U našim društvima činjenice se ne kotiraju naročito dobro. Ljudi uglavnom imaju svoje zaključke i onda pokušavaju da nađu argumente za te zaključke. Dakle, čak ni u nauci zaključci nisu bazirani na činjenicama. Mislim da je to jedna od prepreka, nešto što bi trebalo da bude dobra posledica rada REKOM-a. Mislim da je vrlo važno kako će se to zapravo koristiti. Ovde se vraćam, odnosno dolazim do onog što mislim da je suština pitanja i, nadovezaću se na ono što je profesor Podunavac rekao, a to je najpre pitanje obrazovanja. Meni je žao što ovde, koliko vidim, nema nikoga sa Filozofskog fakulteta, sa katedre za istoriju, pošto su ljudi koji se time ozbiljno bave radili na knjizi koju je objavio Beogradski centar za ljudska prava *Novosti iz prošlosti*. Knjiga je vrlo važna, pokazuje na koji način ljudi shvataju istoriju i kako je ona stavljena u kolektivni kontekst o kome je profesor Podunavac govorio. Ovde

svi polaze iz kolektiviteta, a ne iz cipela pojedinca i mislim da je tu suštinski problem. Kada se ustanovi REKOM (ja se nadam da će se to desiti) , šta će se sa tim nalazima dalje raditi? Mislim da je povratak na obrazovanje, na udžbenike i na sve ono čemu decu učimo ne samo na univerzitetu nego i na nivoima nižeg obrazovanja nešto čime treba da se pozabavimo. Opet se vraćamo na pitanje – ko kroji obrazovnu politiku? To su te elite za koje smo vrlo precizno čuli kakve su od profesora Podunavca. Tako da mi se čini da tu leže izazovi i da je tu glavni problem. Kada prevaziđemo te probleme ustanovljavanjem regionalne komisije za koju mislim da je neophodna kako će se te činjenice prihvatati u društvima? Jer su kod nas činjenice irelevantne. Tim gore po činjenice. Tako je kod nas, bar se meni tako čini.

Vesna Pešić: Ja se prvo izvinjavam što sam zakasnila na ovaj veoma važan i dragocen skup. Htela bih da pozdravim Zorana koga nisam godinama videla. Divno je što je došao danas i ja volim i onaj njegov tekst koji nam je priložio. Ja bih rekla nekoliko impresija o ovom procesu i dala bih podršku REKOM-u, jer to je jedina platforma, projekat koji omogućava da se nastavi tranziciona pravda. Ne vidim druge procese koji se kontinuirano danas odvijaju u Srbiji. Ne znam kako stoji stvar u Bosni, ali mislim da tamo sigurno ima više toga. Mogu da iznesem neke svoje utiske u procesu pomirenja koji su, naravno, dosta površni. Mi smo u našem centru imali jedan projekat o pomirenju između tog dejtonskog trougla, kako smo zvali Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku koji je trajao jedno godinu dana. Projekat je podrazumevao da uključimo mlade političare ili aktiviste (da tako kažem) iz sve tri republike. Imali smo skup u Sarajevu, u Beogradu i u Zagrebu, sa veoma kvalitetnim predavačima koji su vodili raspravu, a zatim je program podrazumevao da se ode u pozorište, da se obiđu značajna mesta, da se priredi žurka, da postoji zabava između različitih mladih ljudi iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije. Moj utisak je da je velika razlika u interesovanju za pomirenje i za suočavanje sa prošlošću između tih sredina. Moram da kažem da je u Zagrebu bilo najmanje interesovanja za tako nešto. Držali smo konferenciju za štampu. Tu je bio Žarko Puhovski, jedino je njegova nevladina organizacija učestvovala sa strane Hrvatske. Tu je bilo vrlo malo sveta, teško je bilo skupiti mlade koji bi u Zagrebu uopšte učestvovali u tom projektu. U Bosni je interesovanje daleko impresivnije i veće. Ovde je bilo kakvo-takvo. U Hrvatskoj

sam imala utisak da ne postoji veliko interesovanje za taj proces. Zato mislim da bi možda pažnju trebalo usmeriti na analize gde to uopšte ima smisla. Zato što proces pomirenja i suočavanja sa prošlošću ne može da se nameće spolja. Mora da postoji unutrašnja motivacija, moraju ljudi da imaju nekakvu potrebu, pa čak (da upotrebim i taj termin) da to bude moda kao što je bila u Nemačkoj u jednom trenutku šezdesetih godina. Da bi mladi ljudi pokazali interesovanje, ne može to da se upumpava spolja, tako što ćemo da pišemo nekakve projekte da tražimo pare, nego mora da postoji i unutrašnja potreba. . Neki pisci su dosta pisali o tome, piše se i poezija. Ne znam ko je čitao autora iz Kikinde koji je odličan pisac, zove se Srđan Tešin. Da li čitate vi Tešina, na primer? To je odličan pisac koji je prilično marginalizovan ovde. On se nigde ne gura, nije ni u kakvim nevladinim organizacijama, ali piše veoma dobru literaturu i ja bih preporučila svima da ga čitaju. Drugo, imate grupu *Beton* koja postoji već četiri, pet godina. . Ti ljudi se bave književnošću i književnom kritikom. Oni apsolutno ne koriste ni jedan drugi pristup analizi književnosti osim suočavanja sa prošlošću i zločinima, na tome insistiraju. Svaki njihov rad, svaki njihov natpis je napisan u tom ključu. Mislim da takve ljude treba više promovisati. Ima takvih punktova i u Beogradu. Ne znam koliko ima na drugim mestima onih koji se mnogo bave time i ne odustaju. Neki put su možda i dosadni drugim ljudima pošto su oni jako dobri stručnjaci u svojoj oblasti. Oni zaista pokazuju odlično poznavanje književnosti, teorije književnosti i filozofije tako da su njihovi tekstovi, bez obzira na to što su ideološki do kraja, veoma interesantni zato što su oni sami interesantni kao ljudi koji mogu nešto da kažu. Meni je jako žao što njih danas nema i što takvi ljudi uvek nađu nekakav izgovor da ne dođu ovde, nego dolaze neki koji su već bili aktivni. To su mlađi ljudi koji su se već potvrdili i dokazali devedesetih godina. Meni se čini da ta mlađa generacija koja je pokazala neko interesovanje sa ovakvih skupova izostane. To bi bilo prvo. Tanja je pomenula *Novosti iz prošlosti*, to je radila jedna mlađa grupa istoričara, a objavio Beogradski centar za ljudska prava. To je sledeća moja teza. Moje zapažanje je da ovde postoji ogromna površnost kod naših mlađih generacija. One prosto ništa ne znaju. Ne samo o ovome. Fascinantno je da ogroman procenat njih ne zna šta se desilo u Srebrenici. Ne znaju ni gde su Srbi stradali. Za Medački džep niko ništa nije čuo. Toliko mali procenat uopšte o nečemu zna, da je to prosto fascinantno. Čak i ako se odaljimo od te scene, vi vidite da su površnost i neznanje ogromni. Bilo je pitanje u nekakvoj televizijskoj emisiji koja nema veze sa ovom današnjom temom kad je bio Prvi srpski ustanak.

Pojma nemaju ni to. Francuska škola (slučajno malo više znam o tome, jer je moj sin živeo tamo dosta dugo) pruža veliko znanje o francuskoj istoriji. Mi o srpskoj istoriji pojma nemamo. Hoću da kažem da su ta površnost i nepoznavanje književnosti i sopstvene istorije toliko ogromni da se čovek zapanji. Kako će neko tako površan, ko pojma ni o čemu nema, ni o sopstvenoj istoriji, ni o sopstvenoj književnosti, da sada uđe nekako dubinom. Znači, nema te dubine. Ovde vlada jedna stravična površnost, pa takav jedan proces kao što je suočavanje sa prošlošću ne izaziva dovoljno motiva ni za umetnike, ni za filmadžije, ni za pozorište, zato što je ta površnost prosto ogromna ili koncentrisana u veoma malim krugovima. Nataša mi je rekla pre neki dan da za zadnji skup koji je pokušala da organizuje ne postoji interesovanje. Pogledajte koliki je spisak pozvanih. (Ja se izvinjavam što sam zakasnila, ali nisam mogla da ne odem na jednu sahranu.) Spisak je prilično impresivan, ali vidimo da se veoma mali broj ljudi uopšte odazvao. Umesto da ne možemo da uđemo na vrata koliko nas je, pokazuje se da je interesovanje veoma malo. U Zagrebu još manje. Zato mi se čini da bi možda bilo dobro i da bi imalo smisla da idemo u one sredine u kojima postoji interesovanje, jer su svi tamo. Ja mislim da će u Hrvatskoj potpuno prestati interesovanje za proces pomirenja i suočavanja sa prošlošću, da će prestati da uopšte učestvuju u svemu tome. Da će se ulaskom u Evropsku Uniju doći do stava 'e fino, iščupao sam se iz ovog balkanskog grotla. Ja pripadam sad Evropskoj Uniji, šta ću uopšte više da učestvujem u tom haosu balkanskom. Ja se selim tamo u Evropsku Uniju i sa ovima ludacima neću da imam više nikakve veze'. Tako meni pada na pamet. Hajde i mi nekako da se iščupamo iz toga, pa da to ostavimo tamo nekom drugom. To je izgleda nekakav sistem, iščupati se na putu za Evropsku Uniju i onda više ne učestvovati u svemu tome. Zato bi možda bilo bolje tempirati ovakve skupove, nastaviti sa REKOM-om koliko god je moguće. Ipak animirati tu dubinu društva, pre svega preko tih drugih metoda, a manje preko političkih. Videli smo da su politički pristupi i uopšte bacanje svega na političare i državnike loši i veoma površni pristupi, zato što se oni čas združe, čas posvađaju, čas ispsuju. Oni gledaju svoje birače pre svega – šta prolazi kod birača, šta ne prolazi kod birača – pa onda to govore. Mi moramo da nađemo središnji deo, dubinu društva gde postoji možda najveća motivacija da se ovi procesi nastave. Da se tempira da tuostane bar neka baklja za neko vreme, da se taj proces potpuno ne izgubi, jer je ova površnost jako zabrinjavajuća i ja mislim da svi više planiraju da izađu iz toga nego da uđu u proces tranzicije. Taj proces bi svakako bio značajan, jer smo videli da se sukobi,

problemi i neslaganja na Balkanu uvek obnavljaju. Ceo ovaj proces ima smisla i za žrtve, one koji su stradali, ali i zbog toga da se istorija više ne bi ponavljala.

Nataša Kandić: Dino Mustafić ima komentar.

Dino Mustafić: Podstaknut ovom diskusijom gospođe Vesne Pešić moram vam nešto reći iz bosanske perspektive. Tačno je da tamo postoji najveće interesovanje za pomirenje i za suočavanje sa prošlošću. Ne zapravo za pomirenje, nego za suočavanje sa prošlošću, jer tamo su čak i udruženja žrtava etnički homogenizirana. Mi u Bosni i Hercegovini nismo uspjeli između tih udruženja žrtava uspostaviti ni mostove ni dijalog u kojem se počinje razmišljati iz perspektive onoga drugoga i razvija saosjećanje ili empatija za žrtve drugoga. Ne dijelim uvjerenje da politički lideri mogu biti nosioci procesa pomirenja. Mislim da je upravo Vesna o tome govorila, o tom suštinskom pojmu pomirenja. Mi smo bili svjedoci da su se lideri izvinjavali, pogotovo u Bosni kao u nekom simboličkom polju gdje su se desili najstravičniji zločini. Vrlo je zanimljivo da je u svakom od tih izvinjenja postojala ona kobna riječ „ali”, uvijek je bilo 'ali mi očekujemo s druge strane da će nam se...'. Prvo pitanje kredibiliteta je ko su nosioci tih riječi pomirenja, da li su to protagonisti bivših politika devedesetih. Veći dio političkog establišmenta je itekako involviran u sve to. Može Toma Nikolić da ode iz pijeteta u Potočare, ali pitanje je šta on tamo može da kaže kad znamo da je on četnički vojvoda i da mu je to jedna vrsta oficirske časti. S druge strane, u Bosni je bilo mnogo cinizma i ironije, zato što bi se ti dolasci vrlo brzo pokazali kao neiskreni akti i s jedne i s druge strane. I budite sasvim uvjereni, nije moguće pomirenje u Bosni i Hercegovini bez regionalnog konteksta. Ja sam bio na nekim skupovima u Zagrebu gdje kao da je (upravo ovo što vi, Vesna, govorite) tendencija 'ajmo sad formirati nacionalne komisije'. Kad u Bosni i Hercegovini pomenete nacionalnu komisiju za istinu i pomirenje, to je strašno. Spominjali ste aspekte obrazovanja. Kod nas se uče tri različite istorije. Tanja je o tome govorila, činjenice se tretiraju na potpuno drugačiji način. Mi nemamo konsenzusa oko nekih vrlo bitnih stvari, na primjer da se ne komentiraju presude Haškoga tribunala. Ne postoji politički zvaničnik u Bosni i Hercegovini koji nije dočekao sa najvišim počastima

osuđenike iz Haga koji su osuđeni ili presuđeni za ratne zločine. Do toga ide da je specijalan avion dočeka u Banjaluci osuđenicu za ratne zločine Biljanu Plavšić, da je predsjednik tog entiteta Milorad Dodik otišao da je dočeka na aerodrom. Ona se javi s vremena na vrijeme u medijima da komentariše presude Haškoga suda. Vrlo sam skeptičan, da ne kažem uznemiren. 21. vijek više očigledno nije vrijeme za neke geste Vili Branta, njega nema ni na horizontu kad su u pitanju naši političari. Ja sam vrlo skeptičan oko toga da je pomirenje moguće bez regionalnog konteksta i zato snažno podržavam Inicijativu REKOM-a i nju vidim kao jedinu alternativu zato što ona tako sveobuhvatno posmatra. To je istina, to su fakti. Na teritoriji Bosne i Hercegovine su bile strane postrojbe, vojne formacije iz Srbije i iz Hrvatske, što je Međunarodni sud u Hagu i dokazao. I ja isto vidim kao i Tanja i Vesna (ne znam ko je sve o tome govorio) da je u obrazovanju i u radu sa mladima ključ svega, da je to vjerovatno ciljna grupa, neko kome se mi moramo obraćati. I ono što je profesor rekao – javna pamet. Gdje je ta naša javna pamet? Prvo da vam kažem, profesore, u Bosni i Hercegovini ta akademska inteligencija je potpuno kupljena. Njihova šutnja je kupljena. To je jedan strašan oportunistički i oni uopće nemaju namjeru da se po ovom pitanju izjašnjavaju, vrlo rijetko to čine. Moram sad govoriti po pitanju umjetnika. Tu su mnogo hrabrija ostvarenja bila. Umjetnost ne poznaje politički korektan jezik, jer je ona subjektivna, emocionalna, ali su mnogo plemenita, oplemenjavajuća djela došla iz te sfere. Akademska inteligencija se vrlo rijetko, sporadično, stidljivo sa ponekom kolumnom javi i to je jedan vrlo mali, uzak krug ljudi koji reaguju, koji se zovu u medije i koji promoviraju ovu ideju. Moram da kažem i da oni ne izgovaraju tu riječ pomirenje. Zato što je ona uglavnom dočeka na nož u Bosni i Hercegovini. Dragan je na početku govorio, ali nije htio da spominje presude Haškoga tribunala. Ja nisam pravnik, nisam pravni ekspert, a vi ste rekli, Vesna, mnogo. Ja sam učestvovao na jednoj konferenciji o nasleđu haškog Tribunala koja je u Beogradu, odgođena upravo nakon presude Gotovini i Markaču. Ja sam iz perspektive umjetnosti govorio o procesu pomirenja i meni je tamo bilo stravično, tad sam uznemiren nazvao Natašu. To se opet dogodilo u hotelu Holiday In. Taj Holiday In je zlokoban hotel. Tamo sve počne i završi, nekako kao lanac, ključ. Veliki broj prisutnih je bio iz udruženja žrtava rata. Dvadeset godina nakon rata se ponovo pričalo ko je prvi počeo, šta su uzroci rata i već u petoj minuti skupa smo se razišli. Šta je razlog disolucije Jugoslavije, šta je istorijsko pamćenje, ko kome vraća? To je bio za mene jedan strašan skup koji je konsternirao neke međunarodne zvaničnike, sudije

i tužioce. Vrlo sam skeptičan prema nacionalnom zakonodavstvu, zato što se ono pokazalo dosta disfunkcionalnim, mada u Bosni i Hercegovini s ponosom ističu broj slučajeva što su uspjeli da riješe, ali ja sam statistički gledao. Moja kćerka koja sad ima 12 godina biće u dubokoj starosti kada budu riješeni svi slučajevi koji su pred nacionalnim zakonodavstvom. Mislim da je nemoguća misija bez regionalnog konteksta doći do procesa suočavanja sa prošlošću i pomirenja. Ja potpuno, Vesna, dijelim tu bojazan da je intencija nekih zvaničnika i zvaničnih politika, kad i Srbija dobije status kandidata, da sve ostane Bosni, da oni tamo rješavaju ono što nisu ni zakuhali u krajnosti. Oni su zapravo bili kolateralna šteta i ponovo će se to tamo sliti. Po meni su presude Haškog tribunala argument za ideju REKOM-a i za ono o čemu je Zoran govorio – tranzicionu pravdu i vansudske mehanizme, jer mi smo u svim našim izjavama u jednoj bipolarnoj euforiji sa strane Hrvatske i defetizma koji je odavde dolazio govorili da ni jedna presuda ne može donijeti pravdu za žrtve. Ne postoji kazna, ni ljudska ni božja, za one koji su pobili ljude i oduzeli nekome život, ali mi moramo dati nekakvu satisfakciju žrtvama. Sudovi će to uraditi na jedan način, a ovo o čemu mi govorimo na jedan, čini mi se ljudski, ontološki, pravi način koji je neophodan za proces pomirenja.

Nataša Kandić: Ja sam se poslednjih dve–tri godine, gledajući brojne predstave u Beogradu i Sarajevu, čak i u Prištini, jako dobro osećala, pošto sam videla da na pozornici ima debate o prošlosti i strašno puno publike, po 500, 600 ljudi u Jugoslovenskom dramskom, u Ateljeu, u pozorištu u Sarajevu, u Skoplju, takođe u Prištini. Utisak je da svi to odobravaju, svi se slažu, klimaju glavom, gledaju, a posle toga ništa. Debata se ne prenosi iz pozorišta u javnost. To je čudno, ali nedvosmisleno pokazuje da ima jako puno ljudi koji o tome razmišljaju, koji trče u pozorište da čuju glumce, da vide razmišljanja iz ugla drugog. A onda nema nikakve dalje komunikacije. Šta se to događa?

Mia David: Ja radim u Kulturnom centru Beograda poslednje dve i po godine. Teško mi je da govorim samo iz pozicije direktora, jer imala sam život i pre toga, verovatno ću imati i posle. Ja mislim da je polje kulture i umetnosti toliko marginalizovano da je to jedino pravo polje demokratije u ovom trenutku. Vlasti su

nezainteresovane, jer umetnost nema nikakav širi domet, pa je to polje gde oni naprosto ne reaguju. To je moje iskustvo, stečeno prvenstveno na Oktobarskom salonu koji je gradska manifestacija sa velikim budžetom, gde nikada, u ove moje tri godine, nije postojao apsolutno nikakav način da se kontroliše cenzura od strane osnivača. Uopšte, moje je iskustvo u instituciji da cenzura ne postoji. Moje iskustvo je, moram da spomenem i *Beton* i *Peščanik*, da jako veliki broj ljudi koji promišlja na ovu temu slično, bira da ostane izolovan, bira da ne saraduje sa institucijama. Ja mislim da je to s jedne strane legitimno, ali mislim da nije produktivno. Meni se čini da u ovom trenutku, kako je počela ova velika kriza i budžeti strašno smanjeni, da su zapravo otvorili jedan uslovno rečeno subverzivan prostor, zato što je sada moguće doneti gotovo bilo kakav program u instituciju i prilično sam sigurna da bi ti programi bili prihvaćeni zato što su takve okolnosti, ne samo kod mene nego u velikom broju institucija na nivou grada. Dešava se to naravno i na nekom drugom nivou, ali ja verujem da je kultura najvažnija. Mislim da je to nacionalni identitet i da je to polje kojim će se baviti svako ko je ozbiljno zainteresovan da gradi nacionalni identitet. U tom smislu, ova nova vlast je više zainteresovana za kulturu nego što je bila demokratska vlast i ja čekam da vidimo šta će biti posledica toga. Mislim da se sada dešava jedna čudna situacija, veliki raskol na nivou republike i grada, koji bi bar još neko vreme mogao da se iskoristi. Mislim da su ovi izbori i naravno ova presuda za civilno društvo užasan udarac i tačka sa koje teško može da se ide dalje, jedan ozbiljan presek stanja stvari. S druge strane, ja se stalno pitam da li вреди boriti se, to mi je bilo pitanje kad su me pozvali da radim u instituciji, pošto ne verujem u naše institucije, ali mi se činilo da nekako вреди, to je moja priroda, kad u nešto verujem guram, pa padnem, pa ustanem, pa guram ponovo. I sad je pitanje ko je spreman koliko kompromisa da napravi, gde mu je linija. Ja imam mnoge prijatelje koji ne bi ušli u instituciju, ne bi ni svoje programe radili u instituciji. *Beton* skoro uvek bira da radi u sigurnoj kući, kod Borke u CZKD-u, pa je sad pitanje u kojoj meri mi možemo da proširimo domete toga što oni rade, ako oni neće da saraduju sa institucijama. Ja mislim da je edukacija apsolutno jedina važna stvar i to permanentno, na svim nivoima svih generacija. Mislim da to neznanje ima nenormalne razmere, a da je umetnost nešto što nas neće ostaviti, ona čini da se mi svi bolje osećamo, ali mislim da u širem kontekstu neće pomerati stvari. To je nekako moje iskustvo kroz sve ove oblasti kojima se bavim.

Branko Cvejić: Mogu ja pošto me Nataša proziva već pola sata? Što se mene lično tiče, ja bih najviše voleo kad bi moglo da se sve zaboravi, kao da nije postojalo, da idemo ispočetka. Međutim, to je apsolutno nemoguće i ne bi ni valjalo, bilo bi grozno i zato podržavam REKOM. Prvo, što će porodicama žrtava verovatno da bude lakše, ali mnogo je važnije što neće postojati u budućnosti onaj alibi 'e šta ste vi nama onda uradili' ili 'kad ste vi nama ono onda', a ne zna se ništa. Mislim da je važno da se zna i da se za to treba boriti. Ono što su ovde govorili ljudi, što je pričala Vesna to je vrlo tačno. Ljudi su kod nas, Vesna je fino to rekla, površni. Mislim da su apsolutno neobrazovani. Ajde da ne govorimo o obrazovanju, nego da kažemo da su neinformisani. Mladi ljudi su neinformisani i zato ovakve stvari moraju da postoje, pa makar mi ovde govorili jedni drugima, to će možda naterati nekog od nas da govorimo jedni drugima, da se sastanemo u nekom stanu, na nekoj žurci malo, ali da natera nekog od nas da ide pa govori nekima drugima, i zato mislim da je veliki zadatak umetnosti. Ja mogu da govorim jedino o pozorištu, jer to razumem. Pre dve–tri godine Jugoslovensko dramsko pozorište je imalo predstavu na otvaranju Sterijinog pozorja. Baš je divno bilo. Predstava se zvala *Rođeni u YU*. Kad odjednom vidim da su demonstracije ispred pozorišta. Dve–tri hiljade mladih ljudi nešto urla. Pošto je otvaranje, pojavljuju se razni političari, ministri... Pojavi se red ovih vanzemaljaca. Samo da ne bude tuča pred pozorištem. Ovi u skafanderima, svi tu stoje. U Novosadskom pozorištu postoje zastave svih učesnika. Predstava počela, sve u redu, a ovi urlaju nešto. No dobro, to se ne čuje u sali. I sad ja silazim dole, strašno me zanima ko su ti ljudi. Nisam to uopšte očekivao u Novom Sadu. Novi Sad je kao malo drugačiji. Kaže mi komandir policije: „Nemojte da idete tamo, dosta su uzbuđeni. Uostalom, za sedam minuta ćemo da krenemo da ih čistimo”. Iskoristim tih sedam minuta i krenem dole da vidim ko su ti ljudi. I odmah shvatim, po akcentu sam osetiom – oni su svi došli iz Banjaluke, okoline Banjaluke. Nema nikog iz Novog Sada, oni tu studiraju i protestvuju. Pitam zašto protestvuju, o čemu se radi. Nije protiv Jugoslovenskog dramskog, protiv te predstave. Oni nemaju pojma ni koja je predstava, oni nemaju pojma ni koje je pozorište, ne, oni vide okačenu hrvatsku zastavu tamo, pošto je igralo pozorište iz Hrvatske na Sterijinom pozorju. Organizatori naprave, po meni, glupost, ali ajde, da bi ih smirili skinu hrvatsku zastavu. Ali ovi nastavljaju. Sad ja stojim dole s njima, pričam s njima Što nastavljate, skinuli su zastavu. – Eno je,

kaže, bosanska zastava. – Čekaj, kažem, bosanska zastava, odakle si ti, pitam ovog koji je najbliži. Pa igra pozorište iz Banjaluke na festivalu, zato je bosanska. – Nije to naša zastava, naša zastava je drugačija. Evo Dino, ja i ne znam kakva je ta drugačija zastava. I shvatim tada da sam pogrešio što sam mislio da je pomirenje davno već stvar prošlosti, da se mi uopšte nismo pomirili, da je tu veliki problem. Ja sa pomirenjem nisam imao nikada problema. Ja sam od prvog dana trčao okolo po ovom regionu, kako bi to sad nazvali. Trčao sa osnovnom idejom kako da se probijem da se ono što ja radim vidi tamo ili ono što se u pozorištu vidi tamo da dođe ovde. Negde je to bilo izuzetno lako, a mislim da je zavisilo od ljudi koji su na čelu raznih institucija. Negde se to nije ni prekidalalo, a negde je to bilo jako, jako teško, ali se probilo. Mi igramo predstavu strašno prihvatljive i za svakog izuzetno politički korektne Biljane Srbljanović. Igramo predstavu na festivalu u Rijeci i posle toga u Ljubljani. Ali nikada nismo bili u Zagrebu dotle. I ja zovem mog prijatelja čiji tekst je, svojevremeno zabranjen u Zagrebu, prvi put igran u Beogradu u Jugoslovenskom dramskom, direktora ZKL (Zagrebačkog kazališta lutaka). Kažem – vidi, prolazimo sa predstavom tom i tom, igrali smo je, igraćemo je sutra u Rijeci, pa u Ljubljani. Možemo da igramo kod tebe, lako se namešta, mi ćemo da odmah odemo, nema troškova nikakvih, igramo potpuno džabe, meni je stalo samo da odigramo u Zagrebu. Igramo i pakujemo se posle predstave. – Au, pa nemoj mi to raditi, nemoj to da mi radiš, molim te. Ništa, doviđenja. Sa njegovim naslednikom smo posle napravili drugačiji kontakt i igrali smo tamo. Hoću da vam kažem da nisam uspeo da se pomirim ni sa svojim prijateljem prethodnim, tako je u umetnosti, pošto ste tražili ovde da se priča. Ja ne znam kako je u akademskim krugovima, u umetničkim krugovima nema niti je bilo svađe. Bilo je ekscesno, naravno, ali gro ljudi se nikada nije ni posvađao da bi morao da se miri. Naravno da je to dužnost svih nas. Recimo, onaj komandir policije je mislio da će mene da biju, ali neće oni pošto me znaju s televizije. Super su reagovali. Pa i kad sam im neke disonantne tonove rekao, ništa strašno. Mogao sam vrlo hladno među njih hiljadu, hiljadu i po da diskutujem o tome. E zato je naš posao da informišemo ljude. Ko će da ih obrazuje. Obrazovanje je prošlo, gotovo je. Bar informacija da im se da da to nije baš tako. Hvala.

Vladimir Pavićević: Umetnici uvek imaju zanimljiviji pristup, ne znam da li će ovo što sam ja hteo da kažem biti toliko dragoceno i zanimljivo. Razmišljao sam

uoči ovoga skupa šta je to što bi moglo da doprinese Inicijativi za REKOM. Ja sam već učestvovao u sesijama kada smo oblikovali tu ideju. Još tada sam rekao da smatram da je to možda najbolji način da se doprinese pomirenju u regionu i i dalje to mislim. Ja sam samo hteo vrlo kratko da ukažem na izvesne nove prepreke koje stoje pred ovom inicijativom, a na koje bi trebalo da se pripremi neka vrsta odgovora. I to je jedna stvar koju hoću da kažem, a postoji i druga koja je izvan ovog okvira pa ću je kasnije pomenuti. Mislim da u Srbiji posle ovih izbora imamo novu situaciju u kojoj je filozofija ne poricanja nego neke vrste teranja ili guranja u zaborav. Mislim da to dolazi upravo sa pozicija dela elite koji je sada na vlasti. 'Samo nemoj da me to pitaš, to je davno bilo, zašto bi sada neko ponovo isticao'. Ako je to filozofija koja dominira, onda posledica toga može da bude upravo ono što je gospođa David sugerisala, neka vrsta usmeravanja ka margini. Da se onda ova inicijativa i njena vrednost oteraju na marginu da postaju irelevantni. Ja mislim da je to jedna od prepreka koja je sada možda najvažnija za REKOM i da treba da nađemo odgovor na to. S druge strane, ova vrsta filozofije mislim da je samo učvršćena sada već dodatnim teškoćama koje imamo u regionalnim odnosima nakon što smo izabrali Tomislava Nikolića. Posle nekoliko meseci ne može da se desi bilateralni susret sa liderima u regionu. Ne može na primer u Hrvatskoj da se to uradi. Različite su stvari zbog kojih je to tako, ali onda mislim da filozofija 'e dajte da prepustimo to zaboravu', dodatno dobija na težini i učvršćuje delove elite da nastupaju i prema ovoj inicijativi tako. S treće strane, ja mislim da se sada dešavaju neka pomeranja u društvu koja takođe govore o tome. Na primer, ovaj deo elite koji je sada na vlasti vrlo jasno kaže „hoćemo da rešavamo neke probleme”, pa čak i one koji se tiču konstitutivnih mitova o kojima je govorio profesor Podunavac. Kosovsko pitanje je jedno veliko pitanje i ono je stavljeno u kontekst Evrope, ali sa druge strane, u društvu imamo potpuno pomeranje koje je suprotstavljeno tome. Jačanje organizacije unutar društva koje saopštavaju potpuno suprotnu poruku i koje dobijaju na težini. Mislim da u toj napetosti koja nastaje sada u Srbiji između proklamovane politike i onoga što se dešava u društvu, ponovo ta filozofija 'nemoj još ti da me podsećaš na to' dobija na ovom značaju. Tako da mislim da je za REKOM u Srbiji ovo vrlo težak momenat. Mi treba da odgovorimo na ove nove izazove koji sada postoje. Sa druge strane, i to je ona druga tačka koju sam hteo ovde da kažem, moj je utisak, ali možda ja grešim, možda nisam dovoljno informisan o tim stvarima, ali moj je utisak da postoji jedan aspekt ovog procesa pomirenja kome nije posvećena dovoljna pažnja, već se onako

sporadično pominje, a tiče se onih aktera koji su činili srce zločinačkog sistema u Srbiji, a to je bezbednosni aparat. Po mom sudu, rukovodioci tog bezbednosnog aparata nisu se razbežali posle rata, nisu ni sada otišli nikuda nego su ostali ovde. Ubice su među nama. A mi nismo uspeli da nađemo neki mehanizam kojim bismo reagovali najjače moguće upravo na to srce zločinačkog sistema. Ja mislim da se često ova stvar stavlja u formulu nereformisane bezbednosne službe, ali zapravo se radi o tome da su oni svi i dalje tu i mislim da je to jedan poseban aspekt kojim moramo da posvetimo malo više pažnje nego što smo do sada, mada prihvatam da je bila pažnja usmeravana, samo nedovoljno po mom sudu. Eto to sam hteo da kažem u kontekstu ove rasprave. Hvala vam na pozivu.

Tanja Šljivar: Ja sam vjerovatno najmlađa na ovom skupu i umjetnica sam, još sam iz Bosne, pa mislim da je došlo vrijeme da i ja nešto kažem. Vi ste u pravu potpuno. Prva ja sam neobrazovana odnosno površno obrazovana. To je problem, ali to je ono što ste nam na neki način vi uradili, ako moramo tako da se dijelimo. Ja sam odrasla u Banja Luci. Tamo sam završila osnovnu i srednju školu. Mislim da je ključni problem u porodici i u medijima i u školskom sistemu. Ta tri mehanizma solidarno funkcionišu u svakom entitetu u Bosni i Hercegovini i u cijeloj regiji, da nikakvo pomirenje neće doći u obzir ako se ne pođe od ta tri osnovna nivoa. Ja sam, na primjer, za Srebrenicu prvi put čula kad sam imala 14 godina. Za to su sigurno krivi moja porodica, škola i mediji kojima sam bila okružena. Naravno, Inicijativa za REKOM je neophodna, ali pitanje je šta s njom treba da se uradi. Koliko će ljudi uopšte čuti za nju, koliko će djece i koliko će mladih čuti, šta će time da se dobije? Mislim da suobrazovanje i edukacija ipak ključni, prije umjetnosti. Mi možemo da pravimo predstave. Naravno, za mene lično je pozorište najvažnije, to ne dovodim nikad u pitanje, ali to nema nikakve veze sa stvarnom društvenom situacijom. Do pomirenja neće doći dok ne dođe do edukacije i osvještavanja. Argument 'mi smo njima zato što su oni nama' može da padne u vodu jedino utvrđivanjem činjenica, ali i njihovim plasiranjem. Nije pitanje zašto sam bila neobrazovana nego zašto bih ja ikad dovodila u pitanje autoritete mojih profesora kad sam imala 7, 8 godina? Naravno, kako odrastamo dobijamo i neke druge mogućnosti. Očigledno živimo u takvoj katastrofi, da sam mogla imati 30 godina, a da i dalje mislim kao što većina misli. Stvarno sam potpuno preneražena. Što se mene lično tiče, i dalje imam ideale i utopije. Za

mene je ubistvo u ratu ipak ubistvo, iako naravno pravno, za mene je ono ipak moralno pitanje. Da je moj otac ubio nekoga u ratu, što sam ga ja pitala, postavila sam mu to pitanje kad sam imala 4, 5 godina, za mene bi to bilo nešto najstrašnije. Bez obzira na okolnosti, to ne bih nikad mogla da prihvatim i percipiram. Tako da je prva moja stvar suočavanje sa samom sobom. Kako je moguće da je neko, ja sam 1992. godine imala četiri godine, za mene uradio sve te stvari i sad ja nosim tu stigmu? Da li je nosim ili je ne nosim, da li se identifikujem s tom nacijom ili bilo kojom... Ja imam ideal, utopiju. Rođenjem sam dobila samo svoje tijelo, sve ostalo je u mene učitano – moj rod, moja nacija, religija, sve ostalo ne želim da prihvatim. To je možda netačno, ali ja želim da ustrajem u stavu da je to moguće u nekim idealnim uslovima, edukacija prije toga. Mislim da žrtve apsolutno moraju da imaju zadovoljenje kroz razne mehanizme. Ja se bavim takvim stvarima u svom pisanju. Mislim da taj način nikome ne može biti ni u kom slučaju dovoljan. Postoje puno ozbiljnije stvari koje jesu tranziciona pravda i onda ti procesi o kojima govorite. Ali ponavljam još jednom da te informacije onda moraju da se plasiraju na pravi način. Za mene je isto bilo poražavajuće što je gospođa Subašić, predsjednica udruženja Majke Srebrenice, čestitala Hrvatskoj. Neko ko je simbol civilne žrtve ne prihvata druge civilne žrtve. Mislim da je dolazak do tog pomirenje zaista užasno daleko.

Dino Mustafić: Potpuno se s tobom slažem, samo nažalost nije ona jedina bila. Veliki dio ljudi u Bosni i Hercegovini iz registra udruženja žrtava, pa i političkih lidera i organizacija čestitali su na presudi. Tanja, potpuno si u pravu, to pokazuje ono što smo govorili. Samo sam to htio da kažem.

Tanja Šljivar: Mislim da stvarno moramo da radimo, prije svega u osnovnim školama, u najmanjim jedinicama društva, u porodicama. Nikako drugačije neće ništa da se promeni. Možemo mi da utrdimo bilo kakve činjenice, ako ih ne plasiramo na pravi način, neće doći do pomirenja ni za mog života.

Nataša Kandić: Hvala, Tanja. Ja i dalje mislim da umetnost ima najviše potencijala. Mi iz Koalicije za REKOM smo uporni zagovarači procesa pomirenja. Mi imamo potencijal da pomognemo da se napravi registar žrtava i to jeste važan početni uslov. Ali umetnost i umetnici mogu da imaju uticaja i u obrazovnom i u informativnom smislu. Pogledajte šta radi ova serija *Sulejman veličanstveni*. To je neviđeno.

Milan Podunavac: Djeca pitaju roditelje „a šta ste vi to radili”. To je jedna iznimno važna stvar. To se desilo u Nemačkoj. Taj proces je počeo u Nemačkoj na taj način. Jedna nova generacija pita svoje „a šta ste vi to radili”.

Tanja Papić: Ja sam htela da podržim Natašu jednom skaskom iz života. Kažete da je umetnost vrlo važna, pa da se nadovežem na ono što je Dino rekao, da ona razvija empatiju. Ja sam imala prilike da, nakon presude Gotovini i Markaču, pričam sa grupom mladih ljudi iz Srbije koji su bili jako ozlojeđeni. To su ljudi koji, ako bi polagali ispit iz međunarodnog javnog prava ne bi znali da se sete kako se zove drugi tribunal pored nirnberškog koji je osnovan nakon Drugog svetskog rata. Da biste im pomogli da se sete ne treba da ih pitate kako se zove glavni grad Japana nego im kažete 'Srbija do...' i onda oni kažu 'Tokija'. To se desilo Vojinu Dimitrijeviću i meni na ispitu pre jedno šest, sedam godina. Mi smo tu presudu pravno analizirali. Razmišljala sam kako da reagujem, dok je iz njih izbijala ozlojeđenost. Onda sam rekla: „Možete li sad da zamislite kako je bilo ljudima iz Bosne i Hercegovine nakon presude Međunarodnog suda pravde u slučaju Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore?” Znači to ide mimo prava. I onda su oni rekli: „Pa da”. Priča je bila pravna, ali hoću da kažem da i u stvarima gde imamo i nauku i baratanje činjenicama, može na empatiji da se radi, ali bez umetničkog angažmana nema mnogo prostora za to. E sad, apropo ovoga što je Nataša pomenula... Pogledajte uspeh *Sulejmana* ili kako se već zove. Htela sam da kažem nešto i apropo filma *Parada*, koji je toliko mnogo doprineo da se humanizuju oni koji u našim zajednicama, u većinskoj populaciji nemaju ljudsko lice, odnosno pripadnici seksualnih manjina. Ali kad pogledate taj film, vidite da ratne zločince stavlja u potpuno pogrešan kontekst. Oni su fini ljudi, pomažu i druže se i sve

ostalo. Hoću da kažem da je neviđena moć umetničkih projekata, pogotovo onih popularnih i da na tome treba raditi. Ako su studenti spremni da se saosećaju, da kažu 'da sad nam je jasno kako je bilo ljudima iz Srebrenice'. Odmah da kažu 'jasno nam je', a ne da kažu 'ne to je ipak drugačije, ovde je pogrešno primenjeno pravo, a Međunarodni sud pravde je ipak primenio pravo', ja mislim da ima nade i da je to nešto što treba koristiti.

Mia David: Ne bih volela da bude da se nisam dobro izrazila. Mi očigledno ne govorimo o umetnosti na isti način. Za mene Sulejman Veličanstveni nije umetnost, to je popularna serija. Mi imamo sa tim problem i unutar struke, zato što ljudi koji se bave kulturom mešaju pojmove kao što su estrada ili zabava sa kulturom i umetnošću. To je zabava, i mediji imaju stašno veliku i ulogu i odgovornost i mnogo veću i širu moć. Ja bih tu i *Paradu* svrstala. Hoću da kažem, svi ovi primeri po meni nisu primeri iz umetnosti. Samo bih htela da ograničim to polje. Kultura nije popularna. Mislim da mediji imaju jako veliku odgovornost. Mi nemamo pristup medijima. Zaista nemamo, ni vaninstitucionalno ni kroz institucije. Kultura nije zastupljena u medijima i ne može da dođe do medija. Bar ne ono što ja zovem kulturom i umetnošću.

Nataša Kandić: Samo vas podsećam, Zoran Pajić je danas pomenuo BBC emisiju u kojoj srpski vojnik za topom, na pitanje novinara koga to i zašto gađa, kaže: „Gađam Turke”. A u anketama, povodom serije Sulejman Veličanstveni, Beograđani kažu „pa jao mi nismo znali da je ovako bilo”. Pa šteta, nama je, ustvari, bilo dobro tih 500 godina. Jedan drugačiji odnos prema Turcima i onome što je bilo 500 godina kaže gde bismo mi stigli da su Turci ostali.

Dino Mustafić: Ne bi ni granatirali Sarajevo da je Sulejman Veličanstveni prije bio.

Nataša Kandić: Tako je, molim vas, imajte to u vidu.

Marijana Toma: Ja sam pri stavu koji su izneli predstavnici akademske zajednice i Tanja – da je obrazovanje ključ svega. To je deo mog velikog interesovanja, pogotovo sadržaj u udžbenicima iz istorije za osnovnu školu, jer je to je period kada još uvek prosvetni radnik može da ima uticaja na generacije. Već sa srednjoškolcima je to dosta teško. To je po meni jedan od najvećih problema sa kojim se u našem regionu suočavamo. Sadržaj udžbenika iz istorije koji ne prepoznaje žrtvu onog drugog, koji negira i iskrivljuje istorijske činjenice koje su utvrđene pred sudovima. One nisu samo sudske činjenice, one su istorijske činjenice. Kada se kaže da se nešto desilo i kada je to prosto tako, to je istorijska činjenica. Međutim, ovde bih ipak htela da pričam o drugoj stvari. U Nemačkoj, koja nam je svima referentan primer za suočavanje s prošlošću, bilo je suđenja, bilo je i međunarodnog suda, bilo je i pokušaja velike reforme institucija kroz čišćenje pripadnika nacionalsocijalističke partije. Bilo je i generacije koja je postavljala pitanja svojim roditeljima o tome šta su radili, bilo je izvinjenja u tišini, odnosno klečanja u tišini. A onda se 1978. ili 1979. godine pojavila televizijska serija američke produkcije. Serija *Holokaust*, čija je ogromna vrednost bila u tome što je okupila zaista sjajne filmske zvezde poput Meril Strip, holokaust i čitavu priču o antisemitizmu i Drugom svetskom ratu prikazuje iz ugla dve jevrejske porodice. Pre nego što je serija prikazana reakcije i javnosti i kulturnih radnika u Nemačkoj bile su „holokaust na holivudski način, budalaština”. A onda je ogroman broj građana Nemačke gledao tu seriju. Skoro sam čula podatak da je, nakon prikazivanja ili za vreme prikazivanja te serije, oko 450.000 ljudi u Nemačkoj kontaktiralo svoja federalna ministarstva i tražilo dodatne materijale za obrazovanje o holokaustu. Bez obzira što smatram da je obrazovanje najvažnije i što mislim da će najvažnija posledica REKOM-a biti, ne to što će utvrditi činjenice, već to što će preporučiti reformu udžbenika iz istorije, mislim da ne treba bežati ni od ovakvih inicijativa, tehnika, strategija, jer samo one mogu obezbediti holistički integrišući koncept pravde. Čini mi se da smo svi promašili i u Sarajevu i u Beogradu, jer nismo pričali o ovom važnom pitanju – kako razviti taj holistički integrišući koncept pravde. Mislim da se ovde suočavamo, pogotovo u poslednje vreme zbog ove presude, sa shvatanjem da pristup pravdi u koju smo toliko ulagali nije dovoljan. On prosto nije dovoljan i mislim da se ovim otvorio prostor u kom se vidi potreba za utvrđivanjem činjenica. Imamo ogroman broj ljudi

koji su otišli u zatvore. Imamo i neke predsednike kojima je suđeno prvi put u istoriji. Dakle, ono što je Nirnberg pokušao u Hagu je urađeno. Međutim, to nije dovoljno. Mi moramo razmišljati o tome kako ćemo činjenice utvrditi, jer s njima imamo problem, oko njih nemamo konsenzus, a onda i ono što je Tanja rekla – kako ćemo mi te činjenice plasirati, gde će one naći svoje mesto. Kako ćemo obezbediti da elite prihvate te činjenice. Nećemo to postići samo time što ćemo osnovati REKOM i dozvoliti mu da radi i onda reformisati udžbenike iz istorije. Ne, onda treba da pristupimo i onome što je reforma institucija, a od toga naše pravosuđe kleca. Ne samo naše nego i u mnogim drugim regionalnim društvima. Često volim da citiram jednog poznatog stručnjaka: „Tranziciona pravda nije jelovnik sa koga vi možete da izaberete mehanizam koji vam se sviđa”. Jedina stvar s kojom možete da pravite kompromis kad je pomirenje u pitanju je vremenski trenutak u kom ćete implementirati određenu stvar. Ali bez sveobuhvatnog holističkog pristupa svakom od ovih pitanja nećemo moći da govorimo o pomirenju. Sama istina i same činjenice neće nas dovesti do pomirenja. Do pomirenja ćemo doći tek onda kad ih integrišemo u sebe i kada naše institucije njih prihvate i kada umetnici o njima budu razmišljali, kad postanu deo mejnstrim umetnosti, a ne samo nekih pojedinaca koji su prosto naterani na to zbog toga što imaju razvijenu svest.

Andrej Nosov: Ja sam samo hteo dve stvari da kažem. Slažem se potpuno sa Natašinim pogledom na umetnost, nazovimo to tako. Ako postoji taj prostor koji se bavi prošlošću, on sigurno nije samo u pozorištu. Pogledajte poslednji Oktobarski salon, pogledajte brojne izložbe. Ne samo na poslednjem salonu nego četiri, pet godina unazad, imamo čitave serije umetničkih radova koji se bave prošlošću. Nadovezujem se na ono što je Vesna Pešić maločas rekla, a to je da je mnogo važno da li je nešto nametnuto ili to dolazi iznutra. To je ono što je za umetnički rad mnogo važno i mi to prepoznajemo kad gledamo predstavu, izložbu ili bilo koju vrstu performansa. Vidimo kad je nešto došlo iz lične perspektive tog umetnika, kad je nešto nasušna potreba koju taj pojedinac ima da kaže ovom svetu. Mislim da je zapravo glavno pitanje kako tu vrstu potrebe učiniti vidljivijom u društvu. Mislim da je jako opasno očekivati od umetnosti da ona radi isto što radi ovaj mehanizam, možemo na razne načine da ga definišemo kao spektakl, odnosno medijsku kontrolu. Govorimo da umetnosti i kulture nema u medijima. Pa nema

mnogih drugih pitanja u medijima. Ima možda u jednom ili dva medija. Uglavnom su na Internetu. Danas kod nas u Srbiji gde imate jednu vrstu slobode i protoka informacija koji su važni i mišljenje i stavova, a sve drugo je, kako da kažem, ti spin doktori, pa agencije... I onda dođemo do pitanja da li je suočavanje s prošlošću i pomirenje državni posao ili nije, i kad i kako će reagovati. Mislim da treba biti obazriv, a posebno mislim na iskustvo UNDP-a. Setio sam se kad je Marijana pričala o onoj seriji jedne serije koja je trebalo da pomogne suzbijanju vršnjačkog nasilja u Srbiji. Snimili su neku igranu seriju koja se zove „Priđi bliže” i emitovali je u udarnim terminima na televiziji. Tu ste imali junake koji brane svoje drugare, a ti drugari su: jedan homoseksualac, drugi pripadnik neke manjine, treći ne znam ni ja šta. Kad pročitate taj scenario, sve je delovalo kao jedan idealni NGO diskurs. I to je fantastično, RTS će emitovati, igraće pravi glumci i sve je to u redu. Ali ta serija nije uradila ništa. Namera je od početka bila da se umetnošću stvore neki novi heroji određenim generacijama. Sad ne znam da li je televizijska serija umetnost, ali se zapravo koristi medij koji je kreativan. Ja mislim da je to za našu današnju perspektivu, za našu današnju situaciju pogrešan redosled koraka. Ne mislim da umetnost nije – upotrebiću groznu reč – upotrebljiva za takvu vrstu stvari, ali mislim da je jako važno, možda najvažnije, ni na koji način ne stvarati ono što je stvorilo i u velikoj meri uništilo brojne dobre inicijative u civilnom društvu, a to je taj, kako ga mi zovemo *doner driven* pristup, odnosno činjenica da neko ima neki novac i raspisuje neki konkurs. Mi sad sednemo i dogovorimo se da pravimo neki projekat. Mislim da je to mnogo važna stvar, jer se onda stvara jedna vrsta komercijalizacije toga, ako slobodno mogu tako da kažem. I onda imate mlade umetnike (Tanja i ja možemo da vidimo iskustvo na Akademiji, a i mnogi drugi koji su odavde) koji kreću da prave svoj film i onda kažu 'znaš šta, ovde ću malo da ubacim Srebrenice, jer će onda taj i taj da mi da pare'. I onda to zapravo sa jednog vrlo ličnog pitanja umetnika preraste u jednu vrstu, hajde da kažem, fund raising strategije. Mislim da je to jako opasna stvar. Sad imamo veliki uspeh Srdana Golubovića. To je njegov film koji se bavi Srđanom Aleksićem, odnosno inspirisan je pričom Srđana Aleksića. Film je sad na San dens festivalu. Tamo će imati svetsku premijeru. To je film koji preispituje poziciju heroja, ko su heroji mladim ljudima u regionu, a posebno u ovom, kako ste rekli, srpskom korpusu. Ko su tu zapravo heroji. Mislim da je to važno. To je lična priča koja je Srdana pet, šest, sedam godina mučila. Da, mučila, on se bavio time, imate brojne autore koji se time bave, a imate s druge strane i manipulaciju. Nije to više ni propaganda. To

je zapravo jedna vrsta manipulacije koja se nama ponekad učini (mislim na ceo ovaj ideološko-politički krug ljudi) kao možda dobar put da i mi – a možda to nećemo ni da priznamo – možda na taj način dobijemo ljude za nas. I poslednja stvar i sad stvarno završavam. Zaboravljamo često da sedimo u Beogradu u krugu dvojke. I zaboravljamo često da kada izađemo iz ovog vrlo pristojno uređenog sveta gde vrlo lepo živimo i odemo negde tamo dole kad se prave ove strategije (tamo dole mislim na nerazvijene krajeve, na male sredine) nama se ponekad učini 'pa što više da pravimo te tribine, što više da putujemo, što više da govorimo, sve smo to već rekli, čuće to ljudi' itd. Ja mislim da je to važna stvar. Mislim da je važno razgovarati sa ljudima. Ali ne samo razgovarati na nivou toga da mi sad imamo jednu vrstu projektne aktivnosti, nego u svakoj prilici, u svakom trenutku govoriti o tome, pogotovu van ovih naših velikih urbanih centara, zato što se onda dogodi da vi zapravo stalno i stalno imate nove ljude. Vrlo je lepa stvar kad vidite neke mlade ljude koje znam od pre deset godina, koji su bili sa mnom kad sam počinjao, da danas, deset godina kasnije, oko sebe imaju neke druge ljude sa kojima rade. Taj krug se nekako širi. Čini mi se da tu jeste važna uloga obrazovanja, ali mislim da je takođe pitanje preispitivanja pozicije onih koji pokreću pitanje pomirenja važno pitanje. Zato što nešto ne funkcioniše, a mislim da je vreme da se postavi pitanje šta to možda u našem pristupu, pristupu svih nas, neću da kažem nije bilo dobro nego šta bi moglo da bude bolje. Na koji način i kako voditi taj razgovor s novim generacijama? Je li to i dalje jedna forma skupa? Postoje razni pristupi kako bi to moglo da se radi.

Stevan Bodroža: Hteo sam da se nadovežem na ovo što je Andrej govorio. Jako mi je potresno što je rekao da mi zaboravljamo da se nalazimo u krugu dvojke. Mislim da je to jedan jako bitan momenat u razumevanju onog što umetnost može da uradi. Jako je bitno razumeti šta su mogućnosti teatra i kako ga osnažiti. Ja ću govoriti o teatru, jer sam pozorišni reditelj i u tome mogu da budem stručan. Šta je mogućnost tog medija i kako ga osnažiti da bude moćan u procesu pomirenja? Ja nisam bio na početku diskusije, žao mi je, ali sam razumeo iz izlaganja mnogih govornika da je Dino govorio o empatiji, emocijama i sposobnosti i moći umetnosti da razvije empatiju. To je stvarno tačno. Ako napravite jednu dokumentarnu predstavu u kojoj ćete izgovoriti neke sudbine, u kojima će glumci ispričati priče nekih ljudi i kad čujete šta se tim ljudima desilo, ako je to urađeno

na način koji je sugestivan kako to u umetnosti može da bude, vas će to duboko potresti, vi ćete reći: „Ovako nešto ne treba više nikada nikome da se desi”. U pozadini svake ideologije, u pozadini svake politike, u pozadini svake političke borbe interesa jedne nacije nalazi se okean ljudske patnje koji je strašan i beskrajan. Mi moramo da se odredimo u odnosu na njega i da kažemo: „Učinićemo sve što je u našoj moći”. I da kažemo: „Nemojte više ovakve stvari da radite u naše ime, jer to ne radite u naše ime”, ali i da učinimo da se takve stvari više ne dese. Ja ne bih nikada porekao sposobnost i moć umetnosti da utiče na podizanje svesti kod ljudi, ali mi jednu stvar moramo da shvatimo, a to je da teatar u masovnosti ljudi do kojih će dopreti ne može da se meri sa televizijom, i ne može da se meri sa Sulejmanom Veličanstvenim, i ne može da se meri sa estradom. Teatar je jedna umetnost koja gubi bitku i sa Internetom, i sa filmom i sa televizijom, ali on ima tu moć neposrednog uticaja na osobu koja je konzumira. U trenutku u kom postoji taj transfer između scena i publike, šta teatar može da uradi osobi koja konzumira teatar, koliko može da je promeni, gane, izazove katarzu... To je stvarno veliko i neprocenjivo i ja ne bih porekao sposobnost teatra da to učini. Ali opet pitam: kako mu omogućiti da dopre do što većeg broja ljudi, kako mu omogućiti da to ipak bude malo masovnije? Mi pozorišni stvaraoci imamo sklonost da kažemo da ako smo jednu osobu u publici ganuli, ako smo jedan um pomerili i promenili, mi smo uradili pravu stvar. Mi zato postojimo, mi zato stvaramo. To je divno i krasno. Ipak, to ostaje na nivou incidenta, ostaje malo i, što je Andrej izvanredno poentirao, mi smo u krugu dvojke i vrlo verovatno će na naše predstave u kojima se borimo protiv nepravdi, nacionalizma, šovinizma i ukazujemo na te probleme, doći naši istomišljenici. I šta smo onda uradili? Ja ne znam, nemam jasan predlog. Ja se samo pitam i mogu to svoje pitanje na neki način da podelim sa vama. Da li zbilja treba da nađemo na neki način sredstva, modele i načine da pravimo predstave koje bi bile lake, mobilne, pa da sa njima putujemo što više? Po nekim sredinama u kojima teatar ni u nekom drugom obliku ne dolazi lako? Da tim sredinama učinimo da čuju za strašne sudbine koje su rezultat sukoba i ratova, da ljudi dožive empatiju slušajući šta se nekome desilo. Da pomisle 'ovo nikad više ne sme da se desi nikome', da na taj način umetnost podigne nivo svesti. Da li treba da napravimo neku mrežu, da budemo spremni da pravimo nekakav teatar koji bi bio mobilan i jednostavan, da, na neki način, idemo u nekakve misije da bi tu umetnost ugledao što veći broj ljudi? Ne znam, ne znam da li je to moguće, ne znam da li smo mi dovoljno antikomformistični u umetničkoj zajednici da na taj

način radimo, ali to je možda način da se makar malo približimo efektu koji ima Sulejman Veličanstveni. To su neka moja razmišljanja o praktičnoj dimenziji svega ovoga.

Nataša Govedarica: Ja sam negdje na tragu ovog što su Andrej, a potom Stevan i Mia govorili. Razmišljam o tome šta mi sad možemo da uradimo. Već me hvata neizdrž od ovoga. Kultura je marginalizovana, pomirenje više nije tema i šta sad mi možemo da uradimo? Mislim da nema logičnije i prirodnije sinergije između umjetnosti ili kulture i REKOM-a, zato što ono što su nevladine organizacije toliko godina skupljale i bilježile predstavlja, čini mi se, sadržaj i rezervoar priča koje ne mogu da ne budu materijal za umjetnika koji je provokativan i koji želi da bude dio misije mijenjanja nekih umova, a samim tim i pogleda i svjetova. Zato mislim da treba snažiti tu neku vrstu unutrašnje saradnje na tragu ovoga što je Stevan govorio. Šta mi zajedno možemo da uradimo, šta mi jedni drugima možemo da pomognemo? Pada mi napamet sad jedna situacija. Nataša, vi znate, i Dino to takođe zna, da se u ovom trenutku priprema projekat *Dobra žena* koji zajedno rade Stevan Filipović i Mira Karanović, gdje je dokumentarna građa poslužila za dalju umjetničku obradu. Kad taj film izađe treba da bude povod za neka druga okupljanja. Čini mi se da može privući mlade ljude koji ne bi došli na ovakav skup na kom samo govornici pričaju. Već postoji jedan rezervoar filmova i predstava i postoje neka iskustva. Mi smo sa *Hipernezijom* gostovali u Podgorici kao jedna vrsta promocije REKOM-A. Mogu da vam kažem da je bilo medijski praćeno i da je publike bilo mnogo. Šta je poslije toga bilo, nisam sigurna, ali mi ne možemo više od ovoga što možemo. To što možemo, to i moramo.

Mia David: Ja mislim da možemo još. Stvarno, zato što mi se čini. Ja mislim da si uradio veliku stvar kad promeniš jednog čoveka. Čini mi se da festival *Slobodna zona*, koji postoji desetak godina, stvarno ima publiku. Između ostalog, odigrava se i kod nas. Prepune su sale, a mi živimo u vreme kada je desnica jača nego pre deset godina. Mislim da mi zaista živimo paralelne stvarnosti. Neki projekti su uspešni, imaju čak i veliku publiku. Ovogodišnji Oktobarski salon je imao skoro 12 hiljada posetilaca. To je i u okvirima Evrope stvarno dobar broj. Gde je trag tome? Nigde.

E, to ja ne mogu da dokučim. Meni je to potpuno fascinantno. Ja mislim da više kulturna potreba ne postoji i da je tu problem. Kultura jeste fantastična, to je fantastično polje da, kako bih rekla, uvale neke vrednosti u koje verujemo. Ali stvarno, gde je ta publika? Kome se mi obraćamo kada uvek sedimo u nekim krugovima koji su očigledno toliko mali da ne mogu ni na nivou Beograda da pobeđe? Tako da ja mislim da moramo da se pitamo šta još može da se uradi.

Dino Mustafić: S obzirom na to da će uskoro dva sata Nataša će vjerovatno dati mali rezime. Ja sam i u Sarajevu, kad sam rezimirao skup, pokušavao da kažem neke stvari koje otvaraju mogućnost da ovakve seanse i debate moraju da postoje i dalje. Mia je postavila pitanje gdje je trag. U Sarajevu je, za Međunarodni dan ljudskih prava, Inicijativa mladih za ljudska prava bosanskohercegovačkih organizacija organizirala jednu debatu i došli su na zadnju predstavu koju sam radio. U predstavi se citiraju, dokumentarno nažalost, izjave profesora iz akademske zajednice koji govore o mješovitim brakovima. To je koncentrat diskriminacije fašizma i nacizma. U sali je sjedio sin jednog profesora, inače aktivista Inicijative mladih za ljudska prava. Jedna scena je dosta mučna, u njoj se pljuje glumica koja govori, a on je ostao cijelo vrijeme debate i ujutro je pozvao predsjednicu organizacije i rekao: „Ja ću sve učiniti u svom životu i u svom angažmanu da promijenim svijet koji je moj otac meni htio ostaviti u nasljeđe”. To je smisao, to je ono zbog čega mi se bavimo ovim poslom, taj jedan. Možda se ja već počinjem uznemiravati, živim u svom mikro svijetu, ali kad zbilja promijenite nekoga, kad ga dobijete kao saveznika, kad pređe s one strane linije na našu stranu neko iz takve porodice, onda vidim duboki smisao misije i Inicijative REKOM i onoga što mi radimo. To je, naprosto, kategorijski moralni imperativ, moramo nastaviti ovo da radimo.

Nataša Kandić: Stvarno je vreme kraju. Šta reći? Umetnička zajednica je u ovom trenutku jedinstvena po tome što može više nego druge zajednice i profesionalne grupe civilnog društva da učini upravo u tom procesu suočavanja i pomirenja i približavanju različitog viđenja onog što se dogodilo u prošlosti prema nekom minimumu za koji ćemo svi da kažemo 'pa, dobro to je taj minimum, postoji jedan

iskristalisan stav'. Čulo se danas zapažanje da imamo sjajnu publiku na mnogim pozorišnim predstavama, to je tačno i to dobro je što je tako. Slobodna zona okuplja veliki broj ljudi, rasprave posle filmova o Hanjarentu i nekim kosovskim problemima su fantastične, ali nema povezivanja. Još nismo došli do toga da povežemo te sve sjajne ljude koji se tu pojavljuju, vrlo pažljivo slušaju, razgovaraju, a onda to sve nestaje. U Koaliciji za REKOM smo dosta razgovarali o tome koji su naši potencijali i kako da ne preteramo u širenju optimizma koji i nema neki temelj. Obrazovanje je jedan od najvećih problema, ali ga mi ne možemo rešiti, ne možemo uneti naša mišljenja u obrazovne programe. Put prema tome je težak, ali ono što mi možemo da uradimo i što je naš maksimum, to je da pomognemo osnivanje regionalne komisije time što ćemo već sada raditi vrlo intenzivno na dokumentovanju žrtava ratova. Već smo nešto uradili i to je nezaustavljivo. Već imamo prvi tom Kosovske knjige pamćenja. Radimo na još tri toma. Znači, za 13.500 ljudi imaćemo sve podatke o tome šta im se dogodilo. Kontekst, njihova imena, njihove životne priče. Isto tako, imaćemo i podatke o državljanima Srbije i Crne Gore. Bićete zapanjeni koliko je mali broj policajaca i vojnika koji su izgubili život u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ja sam na početku mislila da ih ima sigurno 10.000. Međutim ne, nema ih više od 1.500 policajaca i vojnika koji su izgubili život na teritoriji drugih država u ratu. Krajem decembra biće promovisana četiri toma Bosanske knjige mrtvih sa 96.000 imena. Znamo da je u Sloveniji stradalo oko 50 vojnika i pripadnika teritorijalne odbrane, oko 250 je izgubilo život u ratu u Makedoniji. Oko 19.000 ljudi je izgubilo život u ratu u Hrvatskoj, oko 11.000, između 11.000 i 12.000 Hrvata, između 6.000 i 7.000 su građani Hrvatske srpske nacionalnosti. U toku je to dokumentovanje. Ako smo mi okupljeni oko Inicijative REKOM uspeali za tri godine da napravimo potpuni popis svih žrtava imenom i prezimenom, onda je stvarno istorijska odgovornost na političarima i državnim institucijama što to neće iskoristiti i na taj potpuno obavljen zadatak staviti državni pečat. Ali imena su tu, ona su proverljiva. Prema tome, uradićemo nešto što sasvim sigurno nikad niko u svetu i u istoriji ratova i posle ratova nije uradio. To je maksimum. Mi ne možemo reći da ćemo promeniti obrazovne programe. Mi to ne možemo, ne možemo zameniti državne institucije u priznavanju žrtava. Svedočenja imaju smisla isnagu samo ako ih državne institucije organizuju. Toga moramo da budemo svesni. Moramo takođe da budemo svesni da možemo stalno da podstičemo da i drugi postanu promoteri. Umetničku zajednicu ne treba podsticati. Ona je jedan od najvećih promotera upravo tog procesa

pomirenja, a empatija je njen glavni metod u tome. Ali moramo druge akademske zajednice da podstičemo. Naše ovakvo sastajanje može da ima smisla ukoliko dolazimo do pristupa kako to da činimo, ali bez drugih promotera bojim se da nema pomirenja. Da li žrtve imaju potencijale da budu promotori? Nisam sigurna da one to mogu, zato što njih predstavljaju udruženja, a lideri udruženja su deo raznih političkih interesnih grupa, tako da je onda teško na njih računati preko udruženja, ali okupljanje žrtava može puno da pomogne. Ja vas sada na kraju pozivam da mislite i da učestvujete u identifikaciji i podsticanju drugih grupa i zajednica upravo u okupljanju promotera procesa pomirenja. Ako hoće neko nešto na kraju da kaže, ako ima neki zaključak ili preporuku, bila bih zahvalna.